करूनि संसार वावो। स्वरूपी अहंते ठावो। होआवया अध्यावो। पंधरावा हा ॥ ज्ञा. १५-४३

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने हा अध्याय ज्ञानकांडाचा व पर्यायाने गीताशास्त्राचा शेवटचा व महत्त्वाचा अध्याय आहे. संसाराचे मिथ्यात्व दाखवून व जीवाला आत्मस्वरूपाची प्राप्ती करून देऊन त्याच्यामागची जन्ममरणाची येरझार संपविणे, हा या अध्यायाचा विषय आहे. श्रीज्ञानदेवांनी सुरुवातीस ज्ञानाच्या अंगाने केलेल्या श्रीगुरुचरणांच्या मानसिक पूजेचे उत्कटतेने वर्णन केले आहे. या श्रीगुरुचरणसेवेने गुरुभक्तास धर्मादि चारी पुरुषार्थांच्या सिंहासनावर अभिषेक होतो व ज्याचा पत्ता लागत नाही, म्हणून मनासह वाचा परतते असे निर्विषय ब्रह्म ते या सेवेने वाणीत सांपडते व त्या योगाने श्रोत्यांना वाचा ज्ञानाची दिवाळी करू शकते. एवढे सामर्थ्य या श्रीगुरुचरणसेवेत आहे असे श्रीज्ञानदेव सांगतात. आपण आपल्या गुरूचे एकुलते एक शिष्य असल्यामुळे श्रीगुरूंनी आपणावर कृपा करून आपणाला संपूर्ण तत्त्वबोध देऊन आपले अज्ञान नाहीसे केले, याबद्दल वाटणारी धन्यता व कृतज्ञता त्यांनी व्यक्त केली आहे. (१-२८). यापुढे चौदाव्या व पंधराव्या अध्यायांचा संबंध सांगतात. ज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, असा सिद्धान्त मागील अध्यायाच्या शेवटी भगवंतांनी सांगितला; परंतु ते ज्ञान कायम टिकविण्यासाठी अंगात वैराग्याचे चांगले बळ असणे अत्यंत अवश्य आहे. जर हा सर्व संसार अनित्य व क्षणभंगुर आहे, असे खरोखरी मनाला पटेल, तरच हे वैराग्य स्वाधीन होईल. म्हणून हा संसार कसा आहे, ते या अध्यायाच्या प्रारंभी अश्वत्थ वृक्षाच्या रूपकाने भगवान सांगत आहेत.

'आपल्या स्वरूपाच्या प्राप्तीच्या आड जर कोणी येत असेल, तर हा प्रपंच. हा प्रपंच म्हणजे एक प्रकारचा बळकट वृक्षच आहे. इतर लौकिक वृक्षांना खाली मूळ व वरच्या बाजूस फांद्या असतात; त्यामुळे त्यांचा अंत लागतो व त्यांच्या मुळाशी घाव घातला तर तो समूळ तोडताहि येतो; पण हा वृक्ष त्याच्या उलट म्हणजे याचे मूळ वर व फांद्या खाली आहेत; त्यामुळे त्याचा शेवट लागत नाही व तोडताहि येत नाही. शिवाय चोहोकडे बळावलेल्या पिंपळाप्रमाणे अथवा वडाप्रमाणे याच्या पारंब्यांमध्येहि डहाळ्या आहेत.' या वृक्षाचे ऊर्ध्व मूळ, फांद्या, आडफांद्या याला अश्वत्थ कां म्हणतात, वगैरे सर्व विवेचन, अर्जुनाच्या ठिकाणची श्रवणाची अमर्याद आवड पाहून श्रीकृष्ण करीत आहेत. (२९-७१).

अद्वय, आनंद व निराकार असे जे ब्रह्म ते या वृक्षाचे ऊर्ध्व आहे व अनादि, सदसद्विलक्षण, अनिर्वचनीय पण असद् अशी जी माया ती या वृक्षाचे मूळ आहे. मायेचा ब्रह्माशी संबंध होऊन म्हणजेच स्वस्वरूपविषयक अज्ञान उत्पन्न होऊन संसारवृक्षाची उभारणी होते. मग प्रथम महत्तत्त्व हे एक लुसलुशीत पान निघते, त्या पानाला त्रिगुणात्मक अहंकाराचा शेंडा फुटतो व त्यापासून अंतःकरण चतुष्टयाच्या लहान फांद्या फुटतात. पंचमहाभूते, पंचज्ञानेंद्रिये व सूक्ष्म विषय यानंतर उत्पन्न होतात व अशारीतीने एकाकी ब्रह्मापासून संपूर्ण संसाराची आखणी तयार होते. याला अश्वत्थ म्हणण्याचे कारण हे की, हा क्षणभंगुर आहे. उद्यापर्यंत सारखा राहत नाही. हाच अभिप्राय अश्वत्थ या शब्दातून निघतो. अ म्हणजे नाही व श्वः म्हणजे उद्या. उद्यापर्यंत न टिकणारा म्हणूनच यास अश्वत्थ म्हणतात. हा प्रतिक्षणाला नाश पावत असूनहि तसे सामान्य दृष्टीला दिसून येत नाही. याचे कारण या वृक्षाचे उत्पन्न होणे व नाहीसे होणे, इतके वेगाने होते की एक फांदी केव्हां नाश पावली व तिच्या जागी अनेक नवीन शाखा केव्हा उत्पन्न झाल्या हे समजूनहि येत नाही. महाप्रलयाच्या वेळी संहारकारक प्रचंड वारा सुटला म्हणजे या वृक्षाची साल गळून पडते. नंतर पुन्हा कल्पाच्या आरंभी नवीन सृष्टयांचे समुदाय उत्पन्न होतात. अज्ञानी लोकांना हा वृक्ष नेहमी हिरवागार टवटवीत असाच वाटतो; परंतु ज्ञानी लोक याचा वेग ओळखतात, त्याचे क्षणभंगुरत्व जाणतात. त्यांना पक्के कळून आले असते की, याचे मूळ अज्ञानात असून जो दिसतो तो मिथ्या आभास आहे. हे पुरुष फार थोर व मलाहि पूज्य आहेत. (७२-१४३).

सामान्यपणे भववृक्षाचे असे वर्णन करून भगवान् त्याची वाढ कशी होते ते सांगतात. स्वेदज, जारज, अंडज व उद्भिज या चार प्रकारचे मोठे सोट तयार होऊन त्यांच्यापासून चौऱ्यांशी लक्ष जीवयोनी उत्पन्न होतात. गुणक्षोभरूपी वारा वेगाने वाहू लागला, की हा वृक्ष तीन ठिकाणी भेदला जातो. रजोगुणाचा वारा सुटला की मनुष्यरूपी फांद्यांची मध्यभागी वाढ होते. त्याला चार वर्णांच्या आडफांद्या फुटतात व त्यास वेदवाक्यांची अपूर्व पालवी शोभा देते. ही तिन्ही वेदरूपी पाने मनुष्यशाखाखेरीज इतर ठिकाणी लागत नाहीत. म्हणून मनुष्यतनु या जरी मुळाच्या दृष्टीने खालच्या शाखा आहेत, तरी कर्माच्या परंपरेने भववृक्षाच्या विस्ताराला याच शाखा कारण आहेत. म्हणून एका दृष्टीने या शाखा खालची मुळे आहेत असे म्हटले तरी चालेल. तमोगुणाचा वारा सुटला, म्हणजे कुवासनांचा फैलाव होतो. जारणमारणादि शास्त्रावरील श्रद्धारूपी वेल वाढतो व दुसऱ्याचा घात करणारे यज्ञ इत्यादि क्रिया होऊ लागतात. मग या कुकर्माचा परिणाम चांडाळादि निकृष्ट जातींच्या फांद्या वाढतात व पुढे पशुपक्षी इत्यादि आडशाखांचाहि विस्तार होतो. अशा रीतीने तमोगुणाच्या आधिक्यात या मनुष्यशाखांना नरकभोगरूपी फळाची प्राप्ति होते. तेथे असेच हिंसादि निषिद्ध कर्म होता होता शेवटी झाडे, दगड वगैरे फांद्या वाढतात. फांद्याहि याच व फळेहि हीच. सत्त्वगुणाचा वारा वाहू लागला म्हणजे धर्मरूपी शाखा विस्तार पावतात व त्याला स्वर्गादिक फळांनी युक्त अशा फांद्या येतात. इंद्र, चंद्र, सूर्य, ब्रह्मदेव व शंकर हे अगदी वरच्या शाखांना असणारे अणकुचीदार कोंभ आहेत. ते उत्पन्न होतात. मनुष्यरूपी शाखा सत्कर्मरूपी फळांनी अगदी ब्रह्मलोकापर्यंत जातात. मात्र सनकादिक निवृत्तिमार्गांच्या शाखा फळांत व मुळांत कोठेहि न सांपडता ब्रह्मस्वरूपी भरलेल्या आहेत. (१४४-२०८).

(येथपर्यंत प्रपंचरूप वृक्षाचा अध्यारोप सांगून आता त्याचा अपवाद सांगतात.) निराकार ब्रह्मापर्यंत ज्याचे मूळ आहे, खालच्या शाखा वृक्षादि स्थावरापर्यंत असून मनुष्यरूपी मुळे ज्याच्या मध्यभागी आहेत व वरच्या शाखा तर ब्रह्मदेवापर्यंत विस्तारलेल्या आहेत, असा हा सकृद्दर्शनी बळकट व अफाट वृक्ष दिसतो व याला उपटून टाकणे अशक्य वाटते; पण खरोखरी तसे ते अशक्य नाही. कारण या वृक्षाचे मूळ जे अज्ञान तेच जर खोटे आहे, तर त्याचा हा प्रचंड विस्तार तरी कोठून खरा असणार ? तो खोटा असूनहि 'अनादि', 'अनंत' असे त्याला म्हणतात. तेहि एका दृष्टीने बरोबर आहे. जी वस्तु खरोखरी उत्पन्न होते, त्या वस्तूचा आरंभ झाला हे म्हणणे शोभते; पण संसारवृक्ष हा तर स्वरूपेकरून खराच नाही. मग त्याचा आरंभ कोणापासून झाला असे म्हणावयाचे ? या दृष्टीने याला अनादि म्हणतात. जोपर्यंत विचाराने डोके वर केले नाही तोपर्यंत या वृक्षाला अंत नाही. म्हणून त्याला अनंत म्हणतात. बरे, ज्या वेळी तो भासतो त्या वेळीहि एक क्षण स्थिर नसतो, सारखे त्याचे स्थित्यंतर होत असते, अशा मिथ्या व भासमान वृक्षाला उन्मळून टाकण्यास श्रम ते कसले ? पण येथे लक्षात ठेवले पाहिजे की, त्याला उन्मळून टाकण्यास, ज्या अज्ञानामुळे हा उत्पन्न झाला आहे, त्याला नाहीसे करणारे यथार्थ ज्ञान हाच एकमेव उपाय आहे. इतर उपायांचा येथे लाग नाही. उलट शीण मात्र होईल. या ज्ञानरूप उपायास अंगी वैराग्याच्या बळाचीहि अत्यंत आवश्यकता आहे. (२०९-२६६)

देहादि अनात्म प्रपंचाचा मिथ्या म्हणून निरास केल्यावर 'अहं', 'इदं' वृत्तीविरहित जे आपले स्वरूप आहे त्याचे दर्शन करून घ्यावयाचे आहे; पण ते पाहणें म्हणजे आरशाच्या साहाय्याने दृश्यसापेक्ष द्रष्टा करून आपणास आपण पाहातो तसे नाही. अद्वैतरूपाने त्यास पहावयाचे आहे. विरक्त मुमुक्षु हे दर्शन घेण्यास निघतात तेव्हां संसारातील ब्रह्मलोकादि पदार्थांपर्यंत सर्व पदार्थ त्यांना अडथळा करतात. पण हे साधक त्यांना लाथाडून पुढे जातात व आपण सर्वत्र सारखे व्यापून राहिलो आहो, अशा अपरोक्ष अनुभवाला प्राप्त होऊन त्या स्वरूपाची भेट घेतात. या पुरुषाच्या ठिकाणचे मोह, मान, विकार, देहाहंकार, द्वैत सर्व नाहीसे झालेले असते. विषयांची इच्छा नसल्यामुळे तत्प्राप्त्यर्थ्य क्रियाहि नाही. या पुरुषाला ज्या ब्रह्मपदाची प्राप्ती होते ते

अमुक म्हणून निर्देश करता येत नाही अथवा शब्दाने सांगताहि येत नाही. सूर्यादि तेजाच्या ठिकाणचे तेज या आत्मवस्तूपासून प्राप्त झालेले असते म्हणून जगातील कोणतीहि वस्तु याचे प्रकाशन करू शकत नाही. अशा माझ्या स्वरूपाशी जे ज्ञानाने एकरूप झाले त्यांना पुनर्जन्म नाही. (२६७-३२०)

(या ठिकाणी अर्जुन शंका विचारीत आहे असे दाखवून श्रीज्ञानदेवांनी पुढच्या श्लोकाची संगति लावली आहे. पूर्वपक्ष केलेली ज्ञानेश्वरीत जी थोडी स्थळे आहेत त्यापैकी हे एक आहे.) ज्ञानाच्या योगाने जे माझ्याशी एकरूप झाले त्यांना पुनर्जन्म नाही, असे देवांनी सांगितल्यावर अर्जुनाने खुबीदार प्रश्न केला की, 'जे पुरुष याप्रमाणे देवाशी एकवट होतात, ते मूळचे देवाशी भिन्न असतात का अभिन्न ? मूळचे जर भिन्न असतील तर ते ऐक्याला पावतात हे म्हणजे संभवत नाही व जर अभिन्नच असले तर अभिन्न वस्तूविषयी संयोग अथवा वियोग संभवेल कसा ? या अर्जुनाच्या मार्मिक प्रश्नाचे कौतुक करून देव उत्तर देतात, 'खोल दृष्टीने पाहिले तर ते पुरुष स्वभावतः मजशी अभिन्नच आहेत; पण देहदृष्टीने पाहिले तर ते भिन्न आहेत. पाण्यावरील लाटेकडे जसे तुम्ही पहाल तसे आहे. अज्ञान असेल तर वेगळेपणा दिसेल व ज्ञान असेल तर ऐक्य दिसेल. मी मायेमुळे वेटाळला जातो, तेव्हा हे अज्ञान उत्पन्न होते व व्यापक स्वरूपाला विसरून आत्मा मी देहच आहे असे परिच्छिन्नपणे म्हणू लागतो व त्यामुळे जन्मणे, मरणे वगैरे देहाचे धर्म तो जीवात्मा आपल्यावर ओढून घेतो; मनादि सहा इंद्रियांना जवळ घेऊन त्यांना गोड वाटणाऱ्या विषयांचा भोग घेतो, हे कर्तेपण व भोक्तेपण एकाच देहात संपत नाही; एक देह पडल्यावर ज्ञानेंद्रिये वासना बरोबर घेतात. त्यामुळे तो पुनश्च अनुरूप देहाचा आश्रय करतो व पुन्हा जन्मास येतो. (३२१-३६८).

अज्ञानी लोकांना या सर्व व्यवहारात आत्माच जन्मतो, करतो, भोगतो व मरतो असे वाटते. वास्तविक हे सर्व धर्म प्रकृतीचे आहेत. हे फक्त ज्ञानी लोकांना समजते. ते ज्ञानदृष्टीने देहात सांपडलेल्या निर्विकार, असंग, अलिप्त आत्म्यास, प्रकृतीपासून वेगळे काढून पाहतात. पण हे ज्ञानी पुरुष म्हणजे अंतःकरण विषयाने ग्रस्त ठेवून तोंडाने ज्ञानाच्या गप्पा मारणारे नाहीत, कडकडीत व बळकट वैराग्याचा आश्रय करून सर्व विषय वमनवत् मानणारे खरे ज्ञानी असतात. (३६९-३९६)

मी देहापुरताच मर्यादित नसून सर्व चराचर वस्तूंमध्ये व्यापून राहिलो आहे हे अपरोक्ष ज्ञानानेच अनुभवास येते. तेजातील तेज, शीतळतेतील शीतळता माझ्यामुळेच आहे. सर्व भूतांचे धारण, पोषण मीच करतो. या विश्वात सर्व ठिकाणी मीच आहे; परंतु सर्वत्र माझी व्याप्ति असूनहि कांही प्राणी सुखी तर कांही दुःखी दिसतात, यामुळे तू असें म्हणशील की, जर तू सर्वत्र आहेस तर असा भेद कां असावा ? यावर उत्तर असे आहे की, वास्तविक माझ्या स्वरूपात कांही न्यून नाही; पाहाणाऱ्याच्या अंतःकरण-उपाधीचाच हा दोष आहे. मी एकच असून बुद्धीच्या भिन्नत्वाने निरनिराळ्या लोकांना निरनिराळ्या प्रकारचा दिसतो. ज्ञानवानांना एकत्वामुळे सुख होते, तर अज्ञानी जीवांना द्वैत दिसल्यामुळे दुःख होते. (३९७-४२०). हा एकत्वाचा अनुभव येण्यास वैराग्ययुक्त होऊन संतांच्या जवळ राहून, त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे योग आणि ज्ञानाचा अभ्यास करून सत्कर्माचे आचरण केले पाहिजे. मग अंतःकरण शुद्ध होऊन 'मी देह आहे' ही परिच्छिन्नता जाऊन 'मी वासुदेव आहे' असा अनुभव येईल. याउलट, देहासक्त पुरुषाच्या संगतीत इंद्रियांचे चोजले पुरवीत बसले तर दुःखाचाच अनुभव येईल. या ज्ञानी व अज्ञानी दोन्ही पुरुषांच्या ज्ञानाचे प्रकाशन मात्र माझ्या निरुपाधिक सत्तेमुळेच होते. अशारीतीने भगवंतांनी चराचरातील व्याप्तीचे वर्णन शेवटी निरुपाधिक स्वरूपात संपविले. ते ऐकून त्या निरुपाधिक विषयांच्या स्वरूपासंबंधी आणखी पुन्हा ऐकण्यास मिळावे, म्हणून अर्जुन अगदी उतावीळ झाला व देवाला म्हणाला, 'तुमचे ते निरुपाधिक स्वरूप पुन्हा एकदा सांगा.' भगवंतालाहि असा प्रेमळ व दुर्मिळ संवादिया भेटला म्हणून अनावर आनंद झाला व त्यांनी अर्जुनाला दृढ आलिंगन दिले; हा

प्रेमाचा पूर ओसरल्यावर देव त्याला दोन प्रकारची उपाधि सांगू लागले. वास्तविक अर्जुन निरुपाधिक रूप विचारीत होता; पण देव त्याला उपाधि सांगत आहेत, याचे स्पष्टीकरण श्रीज्ञानदेव करतात की, खास निरुपाधिक वस्तूंचे वर्णन वेदालाहि करता येईना; म्हणून त्याने इतर दृश्य वस्तूंचे वर्णन करून 'नेति नेति' म्हटले व अशारीतीने गप्प बसून त्या वस्तूचे वर्णन केले. त्याच न्यायाने 'ते हे नाही' हे सांगण्याकरिता देव उपाधि सांगत आहेत. देव, शाखाचंद्रन्यायाने उपाधीचा विचार सांगून निरुपाधिक स्वरूपात अर्जुनाला नेणार आहेत. (४२१-४७०).

या जगात क्षर आणि अक्षर असे दोन पुरुष आहेत; यापैकी एक (क्षर पुरुष) ज्ञानदृष्टिहीन (अंध), देहासक्त (वेडा) व उपधितंत्र (पांगळा) असून दुसरा (अक्षर पुरुष) मात्र सर्वांगाने परिपूर्ण आहे. हे दोघेहि एकाच ठिकाणी राहतात; म्हणून त्यांची संगत जमली. महत्तत्त्वापासून गवताच्या काडीपर्यंत जे स्थूल, सूक्ष्म, नामरूपात्मक आहे, त्याच्याशी क्षर पुरुष तादात्म्य करतो व त्या उपाधीच्या नाशिवंत स्वभावाप्रमाणे तो स्वतःला क्षर समजतो. (४७१-५०१). मी ब्रह्म आहे, हे यथार्थ ज्ञान अथवा मी देह आहे, हे विपरीत ज्ञान, ही दोन्ही दुसऱ्या अक्षर पुरुषाच्या ठिकाणी नाहीत. केवळ अज्ञान हे त्याच्या उपाधीचे स्वरूप आहे. क्षर पुरुषाची देहादि उपाधि व त्या उपाधीमुळे उपहित बनलेला क्षर पुरुष ही दोन्ही या अज्ञानात लीन होतात. जीवत्व कल्पना विश्वकल्पेनेला घेऊन येथूनच उत्पन्न होते व याच ठिकाणी नाहीशी होते. संसारवृक्षाचे मूळ जे अज्ञान सांगितले ते हेच आहे. अशा मायेच्या संगतीने असणारा व जीवकार्याचे कारण असणारा तो अक्षर पुरुष समजावा. (५०२-५२४).

या क्षर व अक्षर पुरुषांहून अगदी वेगळा, श्रेष्ठ उपाधिरहित व एकाकी असा आणखी एक तिसरा उत्तम पुरुष आहे व तो प्रगट झाला असतांना या दोन्ही पुरुषांना त्यांच्या उपाधिसह नाहीसे करतो. मी ब्रह्म आहे, या ज्ञानाने मी देह आहे हे अज्ञान नाहीसे होते व पुढे मी ब्रह्म आहे हे ज्ञानहि ज्या ठिकाणी नाहीसे होते, ते या उत्तम पुरुषाचे रूप आहे. या ठिकाणी द्वैत तर नाहीसे होतेच; पण द्वैतसापेक्ष अद्वैतहि राहत नाही. याला लौकिकात परमात्मा म्हणतात; पण तेहि जीवदशेत राहूनच; क्षराक्षर पुरुष हे अलीकडचे; हा सापेक्ष उत्तम पुरुष पलीकडचा म्हणून परमात्मा म्हणावयाचा इतकेच. याचे दर्शन झाल्यावर पाहणाराच नाहीसा होतो. मग याचे वर्णन कोण कसे करणार ? पण वर्णन करता येत नाही म्हणून तो नाही असे मात्र नाही. सर्व विश्व नाहीसे झाले तरी हा नाहीसा होत नाही. हा विश्वाला धारण करतो, त्याच्या सत्तेने जग आहे व त्याच्या प्रकाशाने जग भासते; तो सदा सर्वत्र आहेच. विश्वाचा नाश झाल्यावर तो कमी होत नाही व विश्व उत्पन्न झाल्यावर जास्त होत नाही. (५२५-५५७).

जेव्हां हे जग मिथ्या आहे व आपणच सर्व ब्रह्म आहो हा अनुभव येतो तेव्हांच माझे भजन करण्याची योग्यता येते. मद्रूप झाल्याशिवाय माझे यथार्थ भजन होऊच शकत नाही. (५५८-५६९). हे सर्व वेदांचे सार, माझे गुह्यातले गुह्यज्ञान तू श्रद्धावान, एकनिष्ठ व शुद्ध बुद्धीचा आहेस म्हणूनच तुला सांगितले. गीता हा ग्रंथ पांडित्य दाखविण्सासाठी नाही, तर त्यातील तत्त्व अंगाने होऊन जाण्याचा (अनुभविण्याचा) ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ जर याप्रमाणे जाणला, तर जीवाच्या ठिकाणी असणारा मोह दूर होईल व जीव कृतकृत्य होऊन त्यास अक्षय पदाची प्राप्ति होईल. (५७०-५८७).

ज्ञानदेव समारोप करतांना म्हणतात, 'श्रीकृष्णाच्या मुखातून निघालेले बोधामृत व्यासांच्या कृपेने संजयालाहि मिळत होते व संजय धृतराष्ट्रास सांगत होता, पण तो बिचारा अनधिकारी पडला; पण त्या वेळी जरी धृतराष्ट्राला त्याचा उपयोग झाला नाही, तरी या श्रवणामुळे त्याच्या अंतकाळी त्याच्या चित्ताची गडबड उडाली नाही. मलाहि हा संवाद श्रीगुरुकृपेने मराठी भाषेत सांगता आला. त्यात न्यून असेल तर ते आपण संत पुरे करून घ्यालच, मी बोलूनचालून आपले लेकरू आहे. मी तुम्हासमोर लडिवाळपणाने बोलतो, त्याचे तुम्ही प्रेमाने कौतुक करता, हा मायाबापांचा स्वभावच आहे. (५८८-५९८).

 अध्याय पंधरावा : पुरुषोत्तमयोग 

आतां हृदय हें आपुलें । चौफळूनियां भलें । वरी बैसऊं पाउलें । श्रीगुरूचीं ॥ १ ॥ ऐक्यभावाची अंजुळी । सर्वेंद्रियकुड्मुळीं । भरूनियां पुष्पांजुळी । अर्घ्यु देवों ॥ २ ॥ अनन्योदकें धुवट । वासना जे तन्निष्ठ । तें लागलेसे अबोट । चंदनाचें ॥ ३ ॥ प्रेमाचेनि भांगारें । निर्वाळूनि नूपुरें । लेवऊं सुकुमारें । पदें तियें ॥ ४ ॥ घणावली आवडी । अव्यभिचारें चोखडी । तिये घालूं जोडी । आंगोळिया ॥ ५ ॥ आनंदामोदबहळ । सात्त्विकाचें मुकुळ । तें उमललें अष्टदळ । ठेऊं वरी ॥ ६ ॥ तेथें अहं हा धूप जाळूं । नाहंतेजें वोवाळूं । सामरस्यें पोटाळूं । निरंतर ॥ ७ ॥ माझी तनु आणि प्राण । इया दोनी पाउवा लेऊं श्रीचरण । करूं भोगमोक्षनिंबलोण । पायां तयां ॥ ८ ॥ इया गुरुचरणसेवा । हों पात्र तया दैवा । जें सकळार्थमेळावा । पाटू बांधे ॥ ९ ॥ ब्रह्मीचें विसवणेंवरी । उन्मेख लाहे उजरी । जें वाचेतें इये करी । सुधासिंधु ॥ १० ॥ पूर्णचंद्राचिया कोडी । वक्तृत्वा घापे कुरोंडी । तैसी आणी गोडी । अक्षरांतें ॥ ११ ॥ सूर्यें अधिष्ठिली प्राची । जगा राणीव दे प्रकाशाची । तैशी वाचा श्रोतयां ज्ञानाची । दिवाळी करी ॥ १२ ॥ नादब्रह्म खुजें । कैवल्यही तैसें न सजे । ऐसा बोलु देखिजे । जेणें दैवें ॥ १३ ॥ श्रवणसुखाचां मांडवीं । विश्व भोगी माधवी । तैसी सासिने बरवी । वाचावल्ली ॥ १४ ॥ ठावो न पवता जयाचा । मनेंसी मुरडली वाचा । तो देवो होय शब्दाचा । चमत्कारु ॥ १५ ॥ जें ज्ञानासि न चोजवे । ध्यानासिही जें नांगवे । तें अगोचर फावे । गोठीमाजीं ॥ १६ ॥ येवढें एक सौभग । वळघे वाचेचें आंग । गुरुपदपद्मपराग । लाहे जैं कां ॥ १७ ॥ तरी बहु बोलूं काई । आजि तें आनीं ठाईं । मातेंवाचूनि नाहीं । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ १८ ॥ जे तान्हेनि मियां अपत्यें । आणि माझे गुरु एकलौते । म्हणोनि कृपेसि एकहातें । जालें तिये ॥ १९ ॥ पाहा पां भरोवरी आघवी । मेघ चातकांसी रिचवी । मजलागीं गोसावीं । तैसें केलें ॥ २० ॥ म्हणोनि रिकामें तोंड । करूं गेलें बडबड । कीं गीता ऐसें गोड । आतुडलें ॥ २१ ॥ होय अदृष्ट आपैतें । तैं वाळूचि रत्नें परते । उजू आयुष्य तैं मारितें । लोभु करी ॥ २२ ॥ आधणीं घातलिया हरळ । होती अमृताचे तांदूळ । जरी भुकेची

 अध्याय पंधरावा : पुरुषोत्तमयोग 

आता आपल्या शुद्ध अंतःकरणाचा चौरंग करून त्यावर श्रीगुरूंच्या पाऊलांची स्थापना करू. १. श्रीगुरु व आपण एक आहोत, अशा ऐक्यतेच्या समजूतरूपी ओंजळीत, सर्व इंद्रियरूपी कमळकळ्या भरून, त्या पुष्पांजळीचे अर्घ्य श्रीगुरूंच्या चरणांवर देऊ. २. एकनिष्ठतारूप स्वच्छ पाण्याने स्नान घालून, श्रीगुरूंच्या विषयी असलेली वासना, तेच श्रीगुरुस (अनामिका नांवाचे) गंधाचे बोट लावू. ३. (श्रीगुरुविषयीचे) प्रेमरूपी सोने शुद्ध करून त्याचे घागऱ्यांचे वाळे सद्गुरूंच्या सुकुमार पायात घालू. ४. अनन्यतेने शुद्ध झालेले सद्गुरूंविषयीचे दृढ प्रेम हीच कोणी जोडवी, ती सद्गुरूंच्या पायांच्या आंगठ्यांत घालू. ५. आनंदरूपी सुवासाने पूर्ण भरलेली अष्टसात्त्विक भावांची उमललेली कमळकळी, हेच कोणी एक आठ पाकळ्यांचे कमळ, ते सद्गुरूंच्या पायांवर वाहू. ६. देहादिकांचा अभिनिवेश घेणारी जी अहंवृत्ति हाच कोणी एक धूप, तो श्रीगुरुचरणांजवळ जाळू. या देहादिकांपैकी मी कोणी नाही, अशी जी उत्पन्न झालेली निरभिमान बोधवृत्ति हेच कोणी तेज, त्या तेजाने श्रीगुरूस ओवाळू व त्या सद्गुरुचरणास तदाकारतेने नेहमी आलिंगन देऊ. ७. श्रीगुरूंच्या दोन्ही पायांत माझे शरीर व प्राण (स्थूलदेह व लिंगदेह) या दोन खडावा करून घालू व ऐहिकपारत्रिक भोग व मोक्ष हे श्रीगुरूचरणांवरून उतारा म्हणून ओवाळून टाकू. ८. ज्याच्या योगाने धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या सर्व पुरुषार्थांच्या सिंहासनावर राज्याभिषेक होतो, त्या दैवास या श्रीगुरूंच्या चरणांच्या उपासनेने आम्ही योग्य होऊ. ९. ज्या दैवाच्या योगाने ब्रह्माच्या ठिकाणची विश्रांति मिळेपर्यंत ज्ञान उत्कर्षाला पावते व जे दैव या वाचेला अमृताचा समुद्र करते; १०. कोट्यवधि पूर्णचंद्र वक्तृत्वावरून ओवाळून टाकावे, अशी गोडी जे दैव अक्षरांना आणते; ११. ज्याप्रमाणे सूर्याने पूर्व दिशेचा अंगीकार केला, म्हणजे ती दिशा जगाला प्रकाशाचे राज्य देते, त्याप्रमाणे (ज्या दैवाच्या योगाने) वाचा श्रोत्यांना ज्ञानाची दिवाळी करते. १२. ज्या दैवाच्या योगाने असे व्याख्यान स्फुरते की, त्या व्याख्यानापुढे नादब्रह्म ठेंगणे होते, (फार काय सांगावे !) त्या व्याख्यानापुढे मोक्षसुद्धा तितका शोभत नाही. १३. श्रवणसुखाच्या मांडवामध्ये सर्व जगाला वसंतऋतूचा उपभोग घेता येईल, अशाप्रकारे व्याख्यानरूप वेली चांगली भरास येते; १४. ज्या देवाचा पत्ता लागत नाही, म्हणून मनासह वाचा परतते, असा जो देव, तो त्या दैववान् पुरुषाच्या शब्दाचा विषय होतो. (शब्दाने त्याचे वर्णन त्याला करता येते) हे केवढे आश्चर्य आहे ! १५. जे ज्ञानाला कळत नाही व ध्यानासहि सांपडत नाही, असे जे निर्विषय ब्रह्म ते त्याच्या बोलण्यात सांपडते. १६. गुरूंच्या चरणरूपी कमलांतील सुगंध ज्या वेळी प्राप्त होतो, त्या वेळी (वर सांगितलेले) एवढे एक चांगले भाग्य वाचेच्या ठिकाणी येते. १७. तर या संबंधाने फार काय सांगू ? आज ते दैव माझ्या शिवाय दुसऱ्या ठिकाणी नाही, असे ज्ञानदेव म्हणतात. १८. कारण की, मी श्रीगुरूंचे तान्हे मूल आहे आणि माझे गुरु एकपुत्री आहेत म्हणजे माझ्या गुरूंना मी एकटेच मूल आहे, म्हणून त्यांच्या त्या कृपेला मी एकटा ठिकाण झालो. १९. पहा, चातक पक्ष्याकरिता मेघ जसा आपल्यातील सर्व पाण्याच्या सामग्रीची वृष्टि करतो, त्याप्रमाणे सद्गुरूंनी माझ्याकरिता केले आहे (त्यांनी आपल्या कृपेचा सर्व सांठा माझ्यात ओतला). २०. म्हणून माझे रिकामे (शास्त्र वगैरे न पढलेले) तोंड बडबड करू गेले, तो त्या बोलण्यात गीतेसारखे, म्हणजे ब्रह्मरसाने भरलेले, गोड शास्त्र सहज सांपडले. २१. दैव जर अनुकूल झाले, तर वाळूची रत्ने होतात अथवा जर आयुष्य अनुकूल असले, तर जीव घ्यावयास आलेलाहि प्रेम करतो. २२. श्रीजगन्नाथाच्या मनातून जर कोणाच्या भुकेची वेळ निभावून न्यावी असे आले,

राखे वेळ । जगन्नाथु ।। २३ ।। तयापरी श्रीगुरु । करिती जैं अंगीकारु । तैं होऊनि ठाके संसारु । मोक्षमय आघवा ।। २४ ।। पाहा पां काई नारायणें । तया पांडवांचें उणें । कीजेचि ना पुराणें । विश्ववंद्यें ।। २५ ।। तैसें श्रीनिवृत्तिराजें । अज्ञानपण हें माझें । आणिलें वोजे । ज्ञानाचिया ।। २६ ।। परि हें असो आतां । प्रेम रुळतसे बोलतां । कें गुरुगौरव वर्णितां । उन्मेष असे ।। २७ ।। आतां तेणेंचि पसायें । तुम्हां संतांचे मी पाये । वोळगेन अभिप्रायें । गीतेचेनि ।। २८ ।। तरी तोचि प्रस्तुतीं । चौदाविया अध्यायाचां अंतीं । निर्णयो कैवल्यपती । ऐसा केला ।। २९ ।। जें ज्ञान जयाचां हातीं । तोचि समर्थु मुक्ती । जैसा शतमख संपत्ती । स्वर्गींचिये ।। ३० ।। कां शत एक जन्मां । जो जन्मोनि ब्रह्मकर्मा । करी तोचि ब्रह्मा । आनु नोहे ।। ३१ ।। नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेवीं डोळसु । तेवीं ज्ञानेंचि सौरसु । मोक्षाचा तो ।। ३२ ।। तरी तया ज्ञानालागीं । कवणा पा योग्यता आंगीं । हें पाहतां जगीं । देखिला एकु ।। ३३ ।। जें पाताळींचेंही निधान । दावील कीर अंजन । परी होआवे लोचन । पायाळाचे ।। ३४ ।। तैसें मोक्ष देईल ज्ञान । येथ कीर नाहीं आन । परी तेंचि थारे ऐसें मन । शुद्ध होआवें ।। ३५ ।। तरी विरक्तीवांचूनि केहीं । ज्ञानासि तगणें नाहीं । हें विचारूनि ठाईं । ठेविलें देवें ।। ३६ ।। आतां विरक्तीची कवण परी । जे येऊनि मनातें वरी । हेंही सर्वज्ञें श्रीहरी । देखिलें असे ।। ३७ ।। जे विषें रांधिली रससोये । जैं जेवणारा ठाउवी होये । तैं तो ताटचि सांडूनि जाये । जयापरी ।। ३८ ।। तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जैं अनित्यता । तैं वैराग्य दवडितां । पाठीं लागे ।। ३९ ।। आतां अनित्यत्व या कैसें । तेंचि वृक्षाकारमिषें । सांगिजत असे विश्वेशें । पंचदशीं ।। ४० ।। उपडिलें कवतिकें । झाड येरी मोहरा ठाके । तें वेगें जैसें सुके । तैसें हें नव्हे जाण ।। ४१ ।। याचि एकेपरी । रूपकाचिया कुसरी । सारीतसे वारी । संसाराची ।। ४२ ।। करूनि संसार वावो । स्वरूपीं अहंते ठावो । होआवया अध्यावो । पंधरावा हा ।। ४३ ।। आतां हेंचि आघवें । ग्रंथगर्भींचें चांगावें । उपलविजेल जीवें । आकर्णिजे ।। ४४ ।। तरी महानंदसमुद्र । जो पूर्णपूर्णिमाचंद्र । तो द्वारकेचा नरेंद्र । ऐसें म्हणे ।। ४५ ।। अगा पैं पंडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ।। ४६ ।। तो हा जगडंबरु । नोहे येथ संसारु । हा जाणें महातरु ।

तर आधणात घातलेले वाळूचे खडेहि अमृताचे तांदूळ बनतात. २३. त्याप्रमाणे श्रीगुरु जेव्हां एखाद्याचा अंगीकार करतात, तेव्हां त्याचे सर्व जीवित सुखमय होऊन राहते. २४. असे पहा की, त्या पांडवांच्या ठिकाणी कित्येक प्रकारची वैगुण्ये असताहि जगास पूज्य अशी त्यांची (त्या पांडवांच्या वैगुण्याची) पुराणे श्रीकृष्णांनी करून टाकली नाहीत काय ? २५. त्याप्रमाणे श्रीनिवृत्तिनाथांनी माझे अज्ञानपण ज्ञानाच्या योग्यतेस आणिले. २६. पण आता हे गुरुकृपेचे वर्णन राहू द्या; कारण की, त्या वर्णनाने गुरुविषयीचे शुद्ध प्रेम मलिन होते. श्रीगुरूंचे महत्त्व वर्णन करणारे ज्ञान कोठे आहे ? २७. आता त्याच श्रीगुरूंच्या प्रसन्नतेच्या जोरावर गीतेचे हृद्गत सांगण्याच्या साधनाने, मी (ज्ञानदेव) तुम्हा संतांच्या चरणांची सेवा करीन. २८. तर आता तोच अभिप्राय (ऐका) की, मोक्षाचे स्वामी जे श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यांनी चौदाव्या अध्यायाच्या शेवटी असा सिद्धान्त केला. २९. की, ज्याप्रमाणे शंभर यज्ञ केलेला पुरुष स्वर्गाचे ऐश्वर्य (इंद्रपद) मिळविण्यास समर्थ होतो, त्याप्रमाणे ज्ञान ज्याच्या हस्तगत झालेले आहे, तोच मोक्ष मिळविण्यास समर्थ होतो. ३०. अथवा लागोपाठ शंभर ब्राह्मण-जन्म प्राप्त होऊन त्या त्या जन्मात जो ब्रह्मकर्म करतो, तोच काय तो ब्रह्मदेव होतो, दुसरा कोणी होत नाही. ३१. अथवा ज्याप्रमाणे डोळसालाच सूर्यप्रकाशाचा लाभ घेता येतो, त्याप्रमाणे ज्ञानानेच (ज्ञानी पुरुषाला) मोक्षाची योग्यता प्राप्त होते. ३२. तर त्या ज्ञानाकरिता कोणाच्या अंगात योग्यता आहे, याचा विचार करता, तशी योग्यता असणारा जगात एक नजरेस पडला. ३३. द्रव्यांजन हे जमिनींत खोल पुरलेले देखील द्रव्य निश्चयेकरून दाखवील, परंतु ते द्रव्यांजन घालण्यास पायाळाचे डोळे पाहिजेत. ३४. त्याप्रमाणे ज्ञान मोक्ष देईल, यात खरोखरच अन्यथा नाही, पण ते ज्ञान टिकेल, असे मन शुद्ध पाहिजे. ३५. तर वैराग्यावाचून कोठेहि ज्ञान टिकावयाचे नाही, हे देवाने आपल्याशी विचार करून ठेवले आहे. ३६. आता वैराग्याचा असा कोणता प्रकार आहे की, जो आपण होऊन येऊन मुमुक्षूच्या मनाला माळ घालील ? हे देखील सर्व जाणणाऱ्या श्रीहरीने विचार करून पाहिले आहे. ३७. ज्याप्रमाणे विष घालून तयार केलेले अन्न जेव्हां जेवणारास माहीत होते, तेव्हां तो जसा त्याच्यापुढे असलेले अन्न वाढलेले पात्रच टाकून निघून जातो, ३८. त्याप्रमाणे या सर्व संसाराला अनित्यता आहे, असे ज्या वेळेला कळेल, त्या वेळी वैराग्याला घालवून दिले, तरी ते वैराग्य आपण होऊन साधकाच्या पाठीमागे लागेल. ३९. आता या संसाराला क्षणभंगूरपणा कसा आहे, तेच वृक्षाच्या रूपकाने जगाचे स्वामी श्रीकृष्ण परमात्मा पंधराव्या अध्यायात सांगतात. ४०. सहज उन्मळून पडलेले झाड, शेंडा खाली व बूड वर असे पडले असता, ते जसे लवकर सुकते, त्याप्रमाणे हा संसारवृक्ष नाही हे लक्षात ठेव. ४१. याच प्रकारच्या (म्हणजे संसार हाच कोणी एक, बुड वर व शेंडा खाली असलेला, वृक्ष आहे अशा) रूपकाच्या चातुर्याने (भगवान) जन्ममृत्यूरूपी संसाराची येरझार संपवितात. ४२. संसारचे मिथ्यात्व दाखवून आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी (जीवाच्या) अहंतेचे ठिकाण होण्याकरिता हा पंधरावा अध्याय आहे. ४३. आता हेच ग्रंथातील सर्व चांगले सिद्धान्त विस्ताराने स्पष्ट सांगण्यात येतील, ते तुम्ही (श्रोत्यांनी) मन लावून ऐकावे. ४४. तर ब्रह्मानंदाचा समुद्र, पूर्ण पौर्णिमेचा (राका पौर्णिमेचा) चंद्र व द्वारकेचा राजा, जो भगवान् श्रीकृष्ण परमात्मा, तो असे म्हणाला. ४५. अरे अर्जुना, आपण आपल्या स्वरूपाच्या घराकडे येत असतांना, जे विश्वरूपी दृश्य मध्ये अडथळा करते, ४६. ते हे विश्वरूपी दृश्य हा संसार नाही, तर हा एक प्रकाराचा मोठा बळावलेला वृक्ष आहे,

थांवला असे ।। ४७ ।। परी येरां रुखांसारिखा । तळीं मूळें वरी शाखा । तैसा नोहे म्हणोनि लेखा । नये कवणा ।। ४८ ।। आगी कां कुऱ्हाडी । होय रिगावा जरी बुडीं । तरी हो कां भलतेवढी । वरिचील वाढी ।। ४९ ।। जे तुटलिया मूळापाशीं । उलंडेल कां शाखांशीं । परी तैशी गोठी कायशी । हा सोपा नव्हे ।। ५० ।। अर्जुना हें कवतिक । सांगतां असे अलौकिक । जे वाढी अधोमुख । रुखा यया ।। ५१ ।। जैसा भानु उंची नेणो कें । रश्मिजाळ तळीं फांके । संसार हें कावरुखें । झाड तैसें ।। ५२ ।। आणि आथी नाथी तितुकें । रुंधलें असें येणेंचि एकें । कल्पांतींचेनि उदकें । व्योम जैसें ।। ५३ ।। कां रवीचां अस्तमानीं । आंधारेनि कोंदे रजनी । तैसा हाचि गगनीं । मांडला असे ।। ५४ ।। यया फळ नां चुंबितां । फूल ना तुरंबितां । जें कांहीं पंडुसुता । तें रुखुचि हा ।। ५५ ।। हा ऊर्ध्वमूळ आहे । परी उन्मूळिला नोहे । येणेंचि हा होये । शाड्वळु गा ।। ५६ ।। आणि ऊर्ध्वमूळ ऐसें । निगदिलें कीर असे । परी अधींही असोसें । मूळें यया ।। ५७ ।। पैं बल्वचेचि महामारी । पिंपळा कां वडाचिया परी । जे पारंबियांमाझारीं । डहाळिया असती ।। ५८ ।। तेवींचि गा धनंजया । संसारतरु यया । अधींचि आथी खांदिया । हेंही नाहीं ।। ५९ ।। तरी ऊर्ध्वाहीकडे । शाखांचे मांदोडे । दिसताति अपाडें । सासिन्नले ।। ६० ।। जालें गगनचि पां वेलीये । कां वारा मांडला रुखाचेनि आयें । नाना अवस्थात्रयें । उदयला असे ।। ६१ ।। ऐसा हा एकु । विश्वाकार विटंकु । उदयला जाण रुखु । ऊर्ध्वमूळु ।। ६२ ।। आतां ऊर्ध्व या कवण । येथें मूळ तें किं लक्षण । कां अधोमुखपण । शाखा कैसिया ।। ६३ ।। अथवा द्रुमा यया । अधीं जिया मूळिया । तिया कोण कैसिया । ऊर्ध्व शाखा ।। ६४ ।। आणि अश्वत्थु हा ऐसी । प्रसिद्धी कायसी । आत्मविदविलासीं । निर्णयो केला ।। ६५ ।। हें आघवेंचि बरवें । तुझिये प्रतीतीसि फावे । तैसेनि सांगों सोलिवें । विन्यासें गा ।। ६६ ।। परी ऐकें गा सुभगा । हा प्रसंगु असे तुजचि जोगा । कानचि करी हो सर्वांगा । हियें आथिलिया ।। ६७ ।। ऐसें प्रेमरसें सुरफुरें । बोलिलें जंव यादववरें । तंव अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त जालें ।। ६८ ।। देव निरूपिती तें थेंकुलें । येवढें श्रोतेपण फांकलें । जैसें आकाशा खेंव पसरिलें । दाहीं दिशीं ।। ६९ ।। श्रीकृष्णोक्तिसागरा । हा अगस्तीचि दुसरा । म्हणौनि घोंटु भरों पाहे

असे समज. ४७. परंतु इतर सामान्य वृक्षांसारखा, खाली मुळे व वर फांद्या असलेला असा, हा वृक्ष नाही, म्हणून याचा कोणाला अंत लागत नाही. ४८. जर (इतर वृक्षांप्रमाणे याच्या) बुडाशी अग्नि अथवा कुऱ्हाड यांचा प्रवेश झाला असता, तर वरचा विस्तार केवढा का असेना ? ४९. तरी (इतर) वृक्ष जसा मुळाशी तुटला असता फांद्यांसह उन्मळून पडतो, तसा हा पडला असता, पण या संसारवृक्षाची तशी गोष्ट कोठली ? म्हणून हा सोपा नाही. ५०. अर्जुना, या संसारवृक्षाचे आश्चर्य सांगावयास लागले तर लोकोत्तर आहे. कारण की, या संसारवृक्षाची वाढ खाली आहे. ५१. ज्याप्रमाणे सूर्य किती उंच आहे हे कळत नाही, परंतु त्याचा किरण-समुदाय खाली पसरतो, तसा हा संसारवृक्ष आश्चर्यकारक आहे. ५२. ज्याप्रमाणे प्रळयकाळच्या उदकाने आकाश व्यापले जाते, त्याप्रमाणे जितके म्हणून आहे व नाही, तेवढे या एकट्या संसारवृक्षाने अडविले (व्यापले) आहे. ५३. अथवा सूर्याचा अस्त झाला म्हणजे जशी रात्र अंधाराने व्यापून जाते, त्याप्रमाणे ह्याच एका वृक्षाने आकाश व्यापले आहे. ५४. अर्जुना, या संसारवृक्षाचे फळ खाण्याकरता पाहू गेले, तर याला फळ नाही व वास घेण्याकरिता फूल पाहू गेले, तर याला फूल नाही. मग जे कांही आहे, ते हा वृक्षच आहे. ५५. हा (संसारवृक्ष) वर मूळ असलेला आहे, परंतु हा उपटून पडलेला नाही. याच कारणाने अर्जुना, हा (नेहमी) हिरवागार आहे. ५६. आणि हा संसारवृक्ष वर मूळ असलेला आहे, असे सांगितले खरे; परंतु याला खालीहि पुष्कळ मुळे आहेत. ५७. झपाट्याने वाढणाऱ्या लव्हाळ्याच्या गवताप्रमाणे (जो आहे). तसाच पिंपळाप्रमाणे अथवा वडाच्या वृक्षाप्रमाणे हा संसारवृक्ष आहे. कारण की, पिंपळाप्रमाणे अथवा वडाप्रमाणे याच्या पारंब्यांमध्ये डहाळ्या आहेत. ५८. त्याप्रमाणे अर्जुना, या संसारवृक्षाला खालीच फांद्या आहेत असेहि नाही. ५९. तर वरच्याहि बाजूस फांद्यांचे पुष्कळ समुदाय विस्तारलेले दिसतात. ६०. हा संसारवृक्ष म्हणजे आकाशच जणूकाय वेलाच्या रूपाने नटले आहे अथवा (संसार) वृक्षाच्या आकारने वारा विस्तारला आहे किंवा या (संसार) वृक्षाच्या रूपाने अवस्थात्रयाने उदय केला आहे. ६१. असा हा एक वर मूळ असलेला विश्वाकार वृक्ष घनदाट उगवलेला आहे, असे समज. ६२. आता या संसारवृक्षाचा वरचा भाग काय आहे ? संसार-वृक्षाचे जे मूळ आहे, त्याचे लक्षण काय आहे ? याचा खाली वाढण्याचा कां स्वभाव आहे ? व याच्या फांद्या कशा आहेत ? ६३. अथवा, या वृक्षाला खाली ज्या मुळ्या आहेत, त्या कोणत्या व वरच्या शाखा कोणत्या व कशा आहेत ? ६४. आणि याची अश्वत्थ अशी प्रसिद्धी (कशाकरिता) आहे ? आणि आत्मज्ञानी लोकांनी या अश्वत्था-बद्दल जो कांही निर्णय केला आहे, ६५. अर्जुना, या सर्व गोष्टी तुझ्या चांगल्या अनुभवाला येतील, तशा निर्मळ खुलाशाने सांगू. ६६. परंतु हे भाग्यवान् अर्जुना, ऐक हा विषय श्रवण करण्यास तूच योग्य आहेस. (म्हणून) हे अंतःकरणसंपन्न अर्जुना, तू आपल्या सर्व अंगास कानच कर. ६७. जेव्हां श्रीकृष्णपरमात्म्यांनी प्रेमरसाच्या अतिशय भराने असे भाषण केले, तेव्हां अर्जुनाच्या आकाराने अवधान प्रगट झाले. ६८. आकाश एवढे अपरिमित असून, त्यास जसे दाही दिशांनी कवटाळले आहे, त्याप्रमाणे श्रीकृष्णाचे बोलणे व्यापक असताहि, ते अर्जुनाच्या अवधानापुढे अगदी अल्प असे झाले, इतके अर्जुनाचे अवधान वाढले. ६९. श्रीकृष्णाच्या निरूपणरूप समुद्रास (प्राशन करणारा) अर्जुन हा दुसरा अगस्ति ऋषीच उत्पन्न झाला. म्हणून तो श्रीकृष्णाच्या संपूर्ण

एकसरा । अवघेयाचा ।। ७० ।। ऐसी सोय सांडूनि खवळिली । आवडी अर्जुनीं देवें देखिली । तेथ जालेनि सुखें केली । कुरवंडी तया ।। ७१ ।।

श्रीभगवानुवाच :

ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ।। १ ।।

मग म्हणे धनंजया । तें ऊर्ध्व गा तरू यया । येणें रुखेंचि कां जया । ऊर्ध्वता गमे ।। ७२ ।। एऱ्हवीं मध्य ऊर्ध्व अध । हे नाहीं जेथ भेद । अद्वयासीं एकवद । जया ठायीं ।। ७३ ।। जो नाइकिजतां नादु । जो असौरभ्य मकरंदु । जो आंगाथिला आनंदु । सुरतेंविण ।। ७४ ।। जया जें आऱ्हां परौतें । जया जें पुढें मागौतें । दिसतेनविण दिसते । अदृश्य जें ।। ७५ ।। उपाधीचा दुसरा । घालितां वोपसरा । नामरूपाचा संसारा । होय जयातें ।। ७६ ।। ज्ञातृज्ञेयाविहीन । नुसधेंचि जें ज्ञान । सुखा भरलें गगन । गाळींव जें ।। ७७ ।। जें कार्य ना कारण । जया दुजें ना एकपण । आपणयां जें जाण । आपणचि ।। ७८ ।। ऐसें वस्तु जें साचें । तें ऊर्ध्व गा यया तरूचें । तेथ आर घेणें मूळाचें । तें ऐसें असे ।। ७९ ।। तरी माया ऐसी ख्याती । नसतीच यया आथी । कां वांझेची संतती । वानणें जैशी ।। ८० ।। तैसी सत् ना असत् होये । जे विचाराचें नाम न साहे । ऐसेया परीची आहे । अनादि म्हणती ।। ८१ ।। जे भवद्रुमबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका । विपरीतज्ञानदीपिका । सांचली जे ।। ८२ ।। जे नानाशक्तींची मांदुस । जे जगदभ्राचें आकाश । जे आकारजाताचें दुस । घडी केलें ।। ८३ ।। ते माया वस्तूचां ठायीं । असे जैसेनि नाहीं । मग वस्तुप्रभाचि पाही । प्रगट होय ।। ८४ ।। जेव्हां आपणया आली निद । करी आपणपें जेवीं मुग्ध । कां काजळी आणी मंद । प्रभा दीपीं ।। ८५ ।। स्वप्नीं प्रियापुढें तरुणांगी । निदेली चेवऊनि वेगीं । आलिंगिलेनिवीण आलिंगी । सकामु करी ।। ८६ ।। तैसी स्वरूपीं जाली माया । आणी स्वाश्रयीं नेणणें धनंजया । तेंचि रुखा यया । मूळ पहिलें ।। ८७ ।। वस्तूसी आपुला जो अबोधु । तो ऊर्ध्वीं आढुळैजे कंदु । वेदांतींही हाचि प्रसिद्धु । बीजभावो ।। ८८ ।। घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजांकुरभावो म्हणती ।

निरूपणाचा एकदम घोट घेण्यास पाहू लागला. ७०. श्रीकृष्णाने याप्रमाणे अर्जुनाच्या ठिकाणी (श्रवणाविषयी) अमर्याद आवड उत्पन्न झालेली पाहिली; तेव्हा त्यास (श्रीकृष्णास) जे सुख झाले, ते सुख त्यांनी अर्जुनावरून ओवाळून टाकले. ७१.

श्रीकृष्ण म्हणाले, ज्याचे मूळ वर (ब्रह्माच्या ठिकाणी) आहे, ज्याच्या शाखा खाली आहेत, जो अश्वत्थ (विनाशी) आहे, तरी त्याला अव्यय (अविनाशी) असे (सामान्य जन) म्हणतात, वेद ज्याची पाने आहेत, असा जो प्रपंचरूपी वृक्ष, (याचे अज्ञान हेच मूळ आहे व म्हणून हा क्षणभंगुर आहे) असे जाणणारा तो खरा वेदवेत्ता (ज्ञानी) होय. १.

मग भगवान् म्हणतात, हे अर्जुना, या संसारवृक्षाला ब्रह्म हे ऊर्ध्व (वर) आहे आणि ब्रह्माच्या ठिकाणी ऊर्ध्वपणा (खाली असलेल्या या) संसारवृक्षामुळेच वाटत आहे. ७२. वास्तविक विचार केला तर, ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी वरील, मधला व खालचा असे भेद नाहीत; फार काय सांगावे ! ज्याच्या ठिकाणी दुसरे नाही, अशा-विषयी एक वाक्यता आहे. ७३. जो कानाला विषय न होणारा नाद व नाकाने सुवास न घेता येण्यासारखा मकरंद आणि जो मैथुनादि साधना-शिवाय प्राप्त असलेला मूर्तिमंत आनंद होय. ७४. ज्याला जे अलीकडे व पलीकडे आहे, ज्याला जे पुढे व मागे आहे व पाहणाऱ्यावाचून जे पाहणे आहे व स्वभावतः इंद्रियांना जे अगोचर आहे; ७५. ज्या ब्रह्माच्या ठिकाणी मायोपाधीचा दुसरा संबंध कल्पिला म्हणजे, नामरूपाचा व्यवहार होतो. ७६. जे ब्रह्म, ज्ञाता आणि ज्ञेय यावाचून, केवळ ज्ञानमात्र आहे आणि जे ब्रह्म आकाशातून गाळलेले (आकाशापेक्षा सूक्ष्म) असून, जे सुखाने भरलेले आहे. ७७. जे कोणाचे कार्य नाही व जे कोणाचे कारणहि नाही, ज्याला कोणी दुसरे नाही व दुसऱ्याच्या अपेक्षेने येणारा एकपणाहि त्याच्या ठिकाणी नाही, जे आपणच आपल्याला आहे, असे समज. ७८. अशी जी सत्यवस्तु (ब्रह्मवस्तु), ती या संसारवृक्षाचे ऊर्ध्व आहे. तिच्या ठिकाणी संसारवृक्षाच्या मुळाचे अंकुर निघाले, ते असे आहे. ७९. तर (या संसारवृक्षाच्या मुळाची) माया म्हणून जी प्रसिद्धि आहे, ती नसलेलीच आलेली आहे किंवा ज्याप्रमाणे वांझेच्या संततीचे वर्णन करणे, हे केवळ नुसते शब्द आहेत. ८०. त्याप्रमाणे जी (माया) 'आहे' म्हणता येत नाही व 'नाही' म्हणता येत नाही. (कारण 'आहे' म्हणावे, तर विचाराने तिचा बाध होतो; बरे 'नाही' म्हणावे तर जगत्कार्यावरून ती असावी, असे तिचे अनुमान करता येते.) जिला विचाराचे नांव सहन होत नाही, अशा प्रकारची ती आहे व तिला अनादि असे म्हणतात. ८१. जी माया संसारवृक्षाचे बीज आहे व जी माया प्रपंचरूप वृक्षाची जमीन आहे व जी माया विपरीत ज्ञानास प्रकाशन करणारी प्रज्वलित मशाल आहे. ८२. जी अनेक शक्तीची पेटी आहे, जी माया जगद्रूपी ढग येण्याचे आकाश आहे अथवा जी माया संपूर्ण विश्वाकाररूपी वस्त्राची घडी केलेली आहे. ८३. ती माया ब्रह्माच्या ठिकाणी असून नसल्या सारखी आहे. मग वस्तूचा प्रकाशच (जगद्रूपाने) प्रगट होतो. ८४. जेव्हां आपल्याला झोप येते, तेव्हा ती आपल्याला जशी मूढ करते; अथवा दिव्याच्या ज्योतीच्या ठिकाणी काजळी वाढली असता ती काजळी (जशी) दिव्याचा प्रकाश मंद करते. ८५. स्वप्नात आपल्या नवऱ्यापुढे निजलेली तरुण स्त्री, स्वप्नातच नवऱ्याला जागे करून, त्याला खरेखरे आलिंगन दिल्याशिवाय, स्वप्नातच आलिंगन देऊन, त्याला सकाम करते. ८६. त्याप्रमाणे स्वरूपाच्या ठिकाणी झालेली माया, आपला आश्रय जे स्वरूप, त्याच्या ठिकाणी नेणणे (अज्ञान) आणते, तेच या संसारवृक्षाचे पहिले मूळ आहे. ८७. ब्रह्मवस्तूला जे आपले अज्ञान आहे, तेच या संसारवृक्षाचा, ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणी बांधला गेलेला, कांदा आहे आणि वेदान्तातहि यालाच बीजभाव असे प्रसिद्ध नांव आहे. ८८. पूर्ण अज्ञान अशी जी निद्रावस्था, तिला वस्तूच्या अबोधरूपी बीजाची अंकुरावस्था असे म्हणतात, इतर ज्या दोन जागृति व स्वप्न

येर स्वप्न हन जागृती । हा फळभावो तयाचा ।। ८९ ।। ऐसी यया वेदांतीं । निरूपणभाषाप्रतीती । परी तें असो प्रस्तुतीं । अज्ञान मूळ ।। ९० ।। तें ऊर्ध्व आत्मा निर्मळें । अधोर्ध्व सूचिती मूळें । बळिया बांधोनि आळें । मायायोगाचें ।। ९१ ।। मग आधिलीं सदेहांतरें । उठती जियें अपारें । तें चौपासि घेऊनि आगारें । खोलावती ।। ९२ ।। ऐसें भवद्रुमाचें मूळ । हें ऊर्ध्वीं करी बळ । मग आणियांचें बेंचळ । अधीं दावी ।। ९३ ।। तेथ चिद्‌वृत्तीं पहिलें । महत्तत्त्व उमललें । तें पान वाल्हेंदुल्हें । एक निघे ।। ९४ ।। मग सत्त्वरजतमात्मकु । त्रिविध अहंकारु जो एकु । तो तिवणा अधोमुखु । डिरु फुटे ।। ९५ ।। तो बुद्धीची घेऊनि आगारी । भेदाची वृद्धि करी । तेथें मनाचें डाळ धरी । साजेपणें ।। ९६ ।। ऐसा मूळाचिया गाढिका । विकल्परस कोंवळिका । चित्तचतुष्टय डाहाळिका । कोंभैजे तो ।। ९७ ।। मग आकाश वायु द्योतक । आप पृथ्वी हे पांच फोंक । महाभूतांचे सारोख । सरळे होती ।। ९८ ।। तैसींचि श्रोत्रादि तन्मात्रें । तियें अंगवसां गर्भपत्रें । लुळलुळितें विचित्रें । उमळती गा ।। ९९ ।। तेथ शब्दांकुर वरिपडी । श्रोत्रा वाढी देव्हडी । होता करित कांडीं । आकांक्षेचीं ।। १०० ।। अंगत्वचेचे वेलपल्लव । स्पर्शांकुरीं घेती धांव । तेथ बांबळ पडे अभिनव । विकारांचें ।। १ ।। पाठीं रूपपत्र पेलोवेलीं । चक्षु लांब तें कांडें घाली । तेथ व्यामोहता भली । पाहाळीं जाय ।। २ ।। आणि रसाचे आंगवसे । वाढतां वेगें बहुवसें । जिव्हे आर्तीचीं असोसें । निघती बेंचें ।। ३ ।। तैसेंचि कोंभैलेनि गंधें । घ्राणाची डिरी थांवु बांधे । तेथ तळु घे स्वानंदें । प्रलोभाचा ।। ४ ।। एवं महदहंबुद्धी । मनें महाभूतसमृद्धि । इया संसाराचिया अवधि । सासनिजे ।। ५ ।। किंबहुना इहीं आठें । आंगीं हा अधिक फांटे । परी शिंपीचि येवढें उमटे । रुपें जेवीं ।। ६ ।। कां समुद्राचेनि पैसारें । वरी तरंगता असारे । तैसें ब्रह्मचि होय वृक्षाकारें । अज्ञानमूळ ।। ७ ।। आतां याचा हाचि विस्तारु । हाचि यया पैसारु । जैसा आपणपें स्वप्नीं परिवारु । येकाकिया ।। ८ ।। परी तें असो हें ऐसें । कावरें झाड उससे । यया महदादि आरवसें । अधोशाखा ।। ९ ।। आणि अश्वत्थु ऐसें ययातें । म्हणती जे जाणते । तेंही परिस हो येथें । सांगिजेल ।। ११० ।। तरी श्वः म्हणिजे उखा । तोंवरि एकसारिखा । नाहीं निर्वाहो यया रुखा । प्रपंचरूपा ।। ११ ।। जैसा न लोटतां क्षणु । मेघु होय नानावर्णु । कां विजु

अवस्था आहेत, त्यांस त्या सुषुप्तिरूपी अंकुराची फलावस्था असे म्हणतात. ८९. वेदांतामध्ये प्रतिपादन करावयाच्या भाषेत, यास वरीलप्रमाणे प्रसिद्धि आहे, परंतु ते राहू दे. या सर्वांस कारण अज्ञान आहे. ९०. त्या उपाधिरहित व सर्वांच्या पलीकडे असलेल्या चैतन्याच्या ठिकाणी, मायेचा दृढ संबंध होणे, हे आळे तयार होऊन, त्यातील मूळे संसारवृक्षाचा खालचा व वरचा भाग दाखवितात. ९१. मग अपार असे निरनिराळे देह खाली चोहीकडे अंकुर घेऊन खोल जातात. ९२. असे जे संसारवृक्षाचे मूळ (माया), ते वरच्या बाजूस (ब्रह्माच्या ठिकाणी) बळ बांधण्यास लागले, म्हणजे मग अग्राचे जुंबाडेच्या जुंबाडे खाली येतात. ९३. त्या जुंबाड्यांत चिद्‌वृत्ति म्हणजे जी माया, त्या मायेपासून, पहिल्या प्रथम, महत्‌तत्त्व हेच एक उमललेले कोवळे लुसलुशीत पान निघते. ९४. मग त्या पानास, सत्त्वरजतमात्मक जो तीन प्रकारचा अहंकार आहे, तोच खाली मुख असलेला असा तीन पानांचा एक शेंडा फुटतो. ९५. तो (त्रिगुणात्मक अहंकार) सत्त्वापासून उत्पन्न होणाऱ्या बुद्धीचे शेंडे घेऊन भेदाची वृद्धि करतो, तेव्हा टवटवीत अशी मनाची डहाळी वाढावयास लागते, ९६. याप्रमाणे मुळाच्या दृढतेबरोबर विकल्परूपी रसाच्या कोवळेपणाने भरलेल्या अशा मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार रूपी लहान लहान फांद्या, या त्रिगुणात्मक अहंकारात फुटतात. ९७. मग (तामस अहंकारापासून उत्पन्न होणाऱ्या) आकाश, वायु, तेज उदक व पृथ्वी या पंचमहाभूतांचे फोक सरळ जोराने फुटतात. ९८. त्याचप्रमाणे श्रोत्रादि पंचज्ञानेंद्रिये व सूक्ष्म विषय, ती ढगळ्यांचे शेवटास असलेली (व) पूर्णपणे न उमललेली लुसलुशीत एकासारखी एक नसलेली (अशी) पाने व्यक्त होतात. ९९. तेव्हा शब्दांकुरांपर्यंत श्रोत्राची मोठी वाढ होत असता श्रोत्रेंद्रिय हे विषयांविषयीच्या आशेचे कांडे तयार करते. १००. शरीरातील त्वगिंद्रियाचे वेल आणि पाने स्पर्शांकुरांपर्यंत धाव घेतात. त्या वेळी नव्या नव्या विकारांची पुष्कळ वृद्धि होते. १०१. यानंतर रूपविषयाची पाने वाढली असता तेथपर्यंत चक्षुरिंद्रिय लांबलचक कांडे घालते. त्या वेळी भ्रमाचा चांगला विस्तार होतो. १०२. आणि रसविषयरूपी ढगळे फार वेगाने वाढले असता, जिव्हेला इच्छेची अतिशय पानात पाने फुटतात. १०३. त्याचप्रमाणे गंधविषयरूप अंकुराची वाढ होण्यास लागली म्हणजे घ्राणेंद्रियाचा शेंडा बळ बांधण्यास लागतो; तेव्हां घ्राणेंद्रिय आनंदाने अतिशय लोभाचा तळ घेते, (म्हणजे घ्राणेंद्रियास गंधाचा अतिशय लोभ सुटतो). १०४. याप्रमाणे महत्‌तत्त्वापासून उत्पन्न झालेला अहंकार, बुद्धि, मन व पंचमहाभूतांचा समुदाय ही सर्व संसाराची मर्यादा तयार होते. १०५. फार काय सांगावे ! या आठ अंगांनी हा संसारवृक्ष अधिक वाढतो. परंतु जसे शिंपीवर भासणारे रूपे, हे आपले अधिष्ठान, जी शिंप, तेवढेच भासते. १०६. अथवा समुद्राच्या विस्ताराइतका त्यावर लाटपणा पसरतो त्याप्रमाणे ब्रह्मच, अज्ञानमूळ असलेल्या संसारवृक्षाच्या आकाराने होते. १०७. जसा एखादा पुरुष स्वप्नात आपण एकटाच आपला सर्व परिवार बनतो, त्याप्रमाणे एकाकी जे ब्रह्म, त्याचा सर्व परिवार हाच संसारवृक्ष आहे व त्याचा सर्व अवकाश हाच आहे. १०८. परंतु हे वरील वर्णन करणे राहू दे. अशा या तऱ्हेने हा भ्रमात्मक संसारवृक्ष वाढत असून, महत्‌तत्त्वादिकांच्या अंकुरापासून यास खाली फांद्या उत्पन्न होतात. १०९. आणि ज्ञाते पुरुष याला 'अश्वत्थ' असे म्हणतात, (त्याचे कारण काय ?) तेहि येथे सांगण्यात येईल; ऐक. ११०. तर श्वः म्हणजे उद्या, तोपर्यंत या प्रपंचरूप वृक्षाला एकसारखे टिकणे नाही (म्हणून याला अश्वत्थ असे म्हणतात). १११. ज्याप्रमाणे एक क्षण लोटला नाही तोच, मेघ नाना रंगांचा होतो, अथवा वीज ही एक पूर्ण निमिषभर

नसे संपूर्णु । निमेषभरी ।। १२ ।। ना कांपतया पद्मदळा । वरीलिया बैसका नाहीं जळा । कां चित्त जैसें व्याकुळा । माणुसाचें ।। १३ ।। तैसीचि ययाची स्थिती । नासत जाय क्षणक्षणाप्रती । म्हणौनि ययातें म्हणती । अश्वत्थु हा ।। १४ ।। आणि अश्वत्थु येणें नांवें । पिंपळु म्हणती स्वभावें । परी तो अभिप्रावो नव्हे । श्रीहरीचा ।। १५ ।। एऱ्हवीं पिंपळु घडतां विखीं । मियां गति देखिली असे निकी । परी तें असो काय लौकिकीं । हेतु काज ।। १६ ।। म्हणौनि हा प्रस्तुतु । अलौकिकु परियेसा ग्रंथु । तरी क्षणिकत्वेंचि अश्वत्थु । बोलिजे हा ।। १७ ।। आणीकही एकु थोरु । यया अव्ययत्वाचा डगरु । आथी परी तो भीतरु । ऐसा असे ।। १८ ।। जैसा मेघांचेनि तोंडें । सिंधु एके आंगें काढे । आणि नदी येरीकडे । भरितीचि असती ।। १९ ।। तेथ वोहटे ना चढे । ऐसा परिपूर्णुचि आवडे । परी ते फुली जंव नुघडे । मेघांनदींची ।। १२० ।। ऐसें या रुखाचें होणें जाणें । न तर्के होतेनि वहिलेपणें । म्हणौनि लोकु यातें म्हणे । अव्ययु हा ।। २१ ।। एऱ्हवीं दानशीळु पुरुषु । वेंचकपणेंचि संचकु । तैसा व्ययेंही हा रुखु । अव्ययो गमे ।। २२ ।। जातां वेगें बहुवसें । न वचे कां भूमी रुतलें असे । रथाचें चक्र दिसे । जिया परी ।। २३ ।। तैसें काळातिक्रमें जे वाळे । ते भूतशाखा जेथ गळे । तेथ कोडीवरी उमाळे । उठती आणिक ।। २४ ।। परी येकी केधवां गेली । शाखाकोडी केधवां जाली । हें नेणवे जेवीं उमललीं । आषाढअभ्रें ।। २५ ।। महाकल्पाचां शेवटीं । उदेलिया उमळती सृष्टी । तैसेंचि आणिखीचें दांग उठी । सासिन्नलें ।। २६ ।। संहारवातें प्रचंडें । पडती प्रळयांतींचीं सालडें । तंव कल्पादीचीं जुंबाडें । पाल्हेजती ।। २७ ।। रिगे मन्वंतर मनूपुढे । वंशावरी वंशांचें मांडे । जैसी इक्षुवृद्धी कांडेंनकांडें । जिंके जेवीं ।। २८ ।। कलियुगांतीं कोरडीं । चहूं युगांचीं सालें सांडी । तव कृतयुगाची पेली देव्हडी । पडे पुढती ।। २९ ।। वर्ततें वर्ष जाये । तें पुढिला मुळहारी होये । जैसा दिवसु जात कीं येत आहे । हें चोजवेना ।। १३० ।। जैशा वारियाचां झुळकां । सांदा ठाउवा नव्हे देखा । तैसिया उठती पडती शाखा । नेणों किती ।। ३१ ।। एकी देहाची डिरी तुटे । तंव देहांकुरीं बहुवी फुटे । ऐसेनि भवतरु हा वाटे । अव्ययो ऐसा ।। ३२ ।। जैसें वाहतें पाणी जाय वेगें । तैसेंचि आणिक मिळे मागें । तेवीं

देखील टिकत नाही, ११२. अथवा, हलणाऱ्या कमळाच्या पाकळीवरील पाण्याच्या थेंबाला जशी स्थिरता नाही, अथवा व्याकुळ माणसाच्या चित्ताला जशी स्थिरता नसते; ११३. त्याप्रमाणेच या संसारवृक्षाची स्थिति आहे; म्हणजे हा प्रतिक्षणाला नाश पावतो, म्हणून याला (ज्ञाते लोक) अश्वत्थ असे म्हणतात. ११४. आणि अश्वत्थ या नांवाने स्वभावतः पिंपळ असे म्हणतात, परंतु भगवंताचा तसा अभिप्राय नाही. ११५. एऱ्हवी पिंपळ या अर्थाने संसाराला भगवंतांनी अश्वत्थ ही उपमा दिली असती, तरीसुद्धा ती मला चांगली पटली असती, परंतु ते राहू द्या. आपल्याला लौकिकार्थाशी काय करावयाचे आहे ? ११६. म्हणून आता (या संसारवृक्षासंबंधी) अलौकिक व्याख्यान ऐका. तर या वृक्षास क्षणभंगुरतेच्याच दृष्टीने शास्त्रात अश्वत्थ असे म्हटले जाते. ११७. आणखी एक याच्या अविनाशीपणाबद्दल मोठी प्रसिद्धि आहे. परंतु तो अविनाशीपणा आतून असा आहे. ११८. ज्याप्रमाणे मेघांच्या मुखांनी समुद्र एका बाजूने उपसला जातो आणि दुसऱ्या बाजूने नद्या त्यास भरीतच असतात. ११९. त्यायोगाने तो (समुद्र) कमी अथवा जास्त होत नाही, असा परिपूर्णच आहे, असा वाटतो; परंतु त्याचे ते परिपूर्णत्व, मेघाचा आणि नदीचा त्याच्याशी (समुद्राशी) जोपर्यंत, संयोग बिघडला नाही, तो पर्यंतच असते, १२०. त्याप्रमाणे या संसारवृक्षाचे होणे-जाणे वेगाने होत असल्यामुळे, त्या होण्याजाण्याचा तर्क करता येत नाही; म्हणून लोक याला अविनाश असे म्हणतात. १२१. एऱ्हवी जसा दान करणारा पुरुष दानधर्मात खर्च करतो, असे जरी दिसले तरी तो खर्च करीत नसून, त्या खर्चाच्या रूपानेच द्रव्यसंचय करतो; तसा हा संसारवृक्ष नाश पावत असताहि अविनाश असा भासतो. १२२. अथवा रथाचे चाक अति वेगाने फिरत असतांना, ते फिरते असे न दिसता जमिनीत रोवलेले आहे, असे ज्याप्रमाणे दिसते, १२३. त्याप्रमाणे कालाच्या अतिशय गतीने, या संसार वृक्षाची जी प्राणीरूपी फांदी वाळते व त्या योगाने त्या ठिकाणी गळून पडते, त्या ठिकाणी आणखी कोट्यवधि अंकुर या संसारवृक्षास फुटतात. १२४. ज्याप्रमाणे आषाढ महिन्यातील उत्पन्न झालेल्या ढगांत, एक ढग नाहीसा झाला केव्हां व त्या ठिकाणी दुसरे अनेक ढग आले केव्हां, हे जसे कळत नाही; त्याप्रमाणे या संसारवृक्षाची एक फांदी केव्हां नाश पावली व त्या ठिकाणी कोट्यवधि (शरीररूपी) शाखा केव्हां उत्पन्न झाल्या हे कळत नाही. १२५. उत्पन्न झालेली चतुर्दश भुवने कल्प संपण्याच्या वेळी उन्मळून पडतात व पुन्हा कल्प सुरू झाला म्हणजे भरास आलेले तितकेच जगताचे अनेक समुदाय तयार होतात. १२६. संहारकारक प्रचंड वाऱ्याने महाप्रळयकाळच्या अखेरीची जीर्ण झालेली (संसारवृक्षाची) साल वगैरे गळून जाते न जाते तोच, कल्पाच्या आरंभास (ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या आरंभास) सृष्टीचे समुदायच समुदाय उत्पन्न होतात. १२७. कांड्यांमागून कांडे उत्पन्न होऊन जसा ऊंस वाढत जातो, त्याप्रमाणे एका मनूच्या काळापुढे दुसऱ्या मनूचा काळ येऊन, एका वंशामागून दुसरा वंश, असा वंशवृद्धीचा विस्तार होतो. १२८. कलियुगाच्या अखेरीस चार युगांची जीर्ण झालेली सालपटे वगैरे गळून पडतात न पडतात, इतक्यात कृतयुगाची पहिली अशी मोठी साल उत्पन्न होण्यास लागते. १२९. चालू जे वर्ष जाते, ते पुढच्या वर्षास मूळ (बोलावणे) होते. ज्याप्रमाणे दिवस जातो की येतो हे कळत नाही. १३०. ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या झुळकांमागून झुळुका वाहत असल्यामुळे त्याचा जोड कोठे आहे, हे कळत नाही, त्याप्रमाणे या संसार-वृक्षाच्या उत्पन्न होणाऱ्या व नाश पावणाऱ्या फांद्यांचा आदि व अंत न समजल्याने त्या किती आहेत, हे कळत नाही. १३१. या संसारवृक्षाचा शरीररूपी एक शेंडा गळून पडतो, तो अनेक देहरूपी अंकुर त्याला (संसारवृक्षाला) फुटतात. अशा तऱ्हेने हा संसारवृक्ष अव्यय (अविनाशी) आहे, असा वाटतो. १३२. जसे वाहणारे पाणी जोराने जात असते व त्यास मागून तसेच वाहत येत

असंतचि असिजे जगें। मानिजे संत ॥ ३३ ॥ कां लागोनि डोळा उघडे। तंव कोडीवरी घडे मोडे। तें नेणतया तरंगु आवडे। नित्यु ऐसा ॥ ३४ ॥ वायसा एकें बुबुळें दोहींकडे। डोळा चाळितां अपाडें। दोन्ही आथी ऐसा पडे। भ्रमु जेवीं जगा ॥ ३५ ॥ पैं भिंगोरी निधिये पडली। ते गमे भूमीसी जैसी जडली। ऐसा वेगातिशयो भुली। हेतु होय ॥ ३६ ॥ हें बहु असो झडती। आंधारे भोवंडितां कोलती। ते दिसे जैसी आयती। चक्राकार ॥ ३७ ॥ हा संसारवृक्षु तैसा। मोडतु मांडतु सहसा। न देखोनि लोकु पिसा। अव्ययो मानी ॥ ३८ ॥ परि ययाचा वेगु देखे। जो हा क्षणिक ऐसा वोळखे। जाणे कोडिवेळां निमिखें। होत जात ॥ ३९ ॥ नाहीं अज्ञानावांचूनि मूळ। ययाचें असिलेपण टवाळ। ऐसें झाड सिनसाळ। देखिलें जेणें ॥ १४० ॥ तयातें गा पंडुसुता। मी सर्वज्ञुही म्हणें जाणता। पैं वाग्ब्रह्मसिद्धांता। वंद्यु तोचि ॥ ४१ ॥ योगजाताचें जोडलें। तया एकासीचि उपेगा गेलें। किंबहुना जियालें। ज्ञानही तेणें ॥ ४२ ॥ असो बहु हें बोलणें। वानिजेल तो कवणें। जो भवरुखु जाणे। उखि ऐसा ॥ ४३ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

मग ययाचि प्रपंच रूपा। अधोशाखिया पादपा। डाहाळिया जाती उमपा। उर्ध्वांही उजू ॥ ४४ ॥ आणि अधीं फांकलीं डाळें। तियें होती मूळें। तयांही तळीं पघळे। वेल पालवु ॥ ४५ ॥ ऐसें जें आम्हीं। म्हणितलें उपक्रमीं। तेंही परिसें सुगमीं। बोलीं सांगों ॥ ४६ ॥ तरी बद्धमूळें अज्ञानें। महदादिकीं शासनें। वेदांचीं थोरवनें। घेऊनियां ॥ ४७ ॥ परि आधीं तंव स्वेदज। जारज उद्भिज मणिज। हे बुडौनि महाभुज। उठती चारी ॥ ४८ ॥ यया एकैकाचेनि आणगटें। चौऱ्यांशीं लक्षधा फुटे। ते वेळीं जीवशाखीं फांटे। सैंघ होती ॥ ४९ ॥ प्रसवती शाखा सरळिया। नानासृष्टि डाहाळिया। आड फांटती माळिया। जातिचिया ॥ १५० ॥ स्त्री पुरुष नपुंसकें। हे व्यक्तिभेदांचे टके। आंदोळती आंगिकें। विकारभारें ॥ ५१ ॥ जैसा वर्षाकाळु गगनीं। पाल्हेजे नवघनीं। तैसें आकारजात अज्ञानीं। वेलीं जाय ॥ ५२ ॥ मग शाखांचेनि आंगभारें। लवोनि गुंफती परस्परें। गुणक्षोभाचे वारे। उदयजती ॥ ५३ ॥ तेथ तेणें अचाटें। गुणांचेनि झडझडाटें। तिहीं ठायीं हा फांटे। ऊर्ध्वमूळ ॥ ५४ ॥ ऐसा रजाचिया

असलेले पाणी मिळत असते. (त्यामुळे पाहणारास तेच पाणी आहे असे वाटते.) त्याप्रमाणे हा संसारवृक्ष अस्थिर असतांनाच लोक याला स्थिर असे मानतात. १३३. अथवा डोळा मिटून उघडावा इतक्या वेळा अवकाशात लाट, कोट वेळा घडते व मोडते; (परंतु) ते लाटांचे कोटीवेळा होणे-जाणे ज्यास कळत नाही, त्याला लाट नित्य (एकसारखी टिकणारी) अशी वाटते. १३४. एकच बुबुळ आपल्या दोन्ही डोळ्यांत चलाखीने कावळा फिरवीत असल्यामुळे, त्याच्या दोन्ही डोळ्यांत बुबुळे आहेत, असा लोकांना भ्रम पडतो. १३५. भिंगरी जेव्हां अतिशय वेगाने फिरत असते, तेव्हां ती जमिनीला उभी चिकटली आहे असे वाटते, याप्रमाणे (संसारवृक्षाचा) अतिशय वेग हा (स्थिरतेच्या) भ्रमाला कारण होतो. १३६. हे राहू दे. अंधारामध्ये कोलती फार जोराने फिरविली असता ती ज्याप्रमाणे अखंड चक्राच्या आकाराची दिसते. १३७. त्याप्रमाणे हा संसारवृक्ष मोठ्या झपाट्याने नाश पावत आहे व रचिला जात आहे, हे जगास न कळल्यामुळे, वेडे लोक. याला अविनाशी असे मानतात. १३८. परंतु जो याचा वेग पाहतो व हा क्षणभंगूर आहे असे समजतो आणि एका निमिषात कोट्यवधि वेळा हा उत्पन्न होतो व नाहीसा होतो, असे ज्यास ज्ञान असते; १३९. या संसारवृक्षास अज्ञानाशिवाय दुसरे मूळ नसून याचे अस्तित्वहि मिथ्या आहे, असा हा वृक्ष जीर्ण सालीचा (नाशवंत) भासमात्र आहे, असे ज्याने जाणले, १४०. अर्जुना, त्याला मी जो सर्वज्ञ, तोहि ज्ञानी असे म्हणतो आणि वेदांच्या सिद्धान्ताला तोच पूज्य आहे. १४१. सर्व प्रकारच्या योगांच्या अभ्यासाचे मिळालेले फळ, त्या एकट्याच्याच उपयोगाला गेले. फार काय सांगावे ! ज्ञानदेखील त्या पुरुषाच्या योगाने जगले. १४२. हे फार बोलणे राहू दे. जो पुरुष हा संसारवृक्ष केवळ मिथ्याभास आहे असे जाणतो, त्याचे कोणाला वर्णन करता येईल ? १४३.

(सत्त्वादि) गुणांच्या योगाने वृद्धि पावलेल्या व (शब्दादि) विषयरूपी पल्लवांनी युक्त, अशा या वृक्षाच्या (अनेक) शाखा, खाली व वर पसरलेल्या आहेत. कर्माच्या अधीन असणारी (कर्माला अनुसरणारी त्याची) अनेक मुळे खाली मनुष्यलोकी विस्तार पावली आहेत. २.

मग याच खाली शाखा असलेल्या संसारवृक्षाच्या पुष्कळ फांद्या सरळ वर देखील जातात. १४४. आणि खाली ज्या फांद्या विस्तारलेल्या आहेत, त्या फांद्या (पारंब्यांप्रमाणे) मुळे होतात व त्या मुळांपासून खालीहि वेल व पाला फुटतो. १४५. असे जे आम्ही आरंभी (ओवी ५७ ते ६० मध्ये) म्हटले होते, तेहि आम्ही सोप्या भाषेतच सांगतो, ऐक. १४६. तरी अज्ञानरूपी बळकट बनलेल्या मुळाने महत्तत्त्वादिकांच्या भराने व वेदरूपी मोठी पाने फुटून (हा संसारवृक्ष पुढे सांगितल्याप्रमाणे) वाढतो. १४७. परंतु प्रारंभी तर स्वेदज, जारज, अंडज व उद्भिज हे मुळांपासून चार मोठे फोक उत्पन्न होतात. १४८. या एकेक खाणीच्या मुळापासून अंकुर फुटून एकंदर चौऱ्यांशी लक्ष प्रकारचे अंकुर फुटतात, त्या वेळेला जीवरूप फांदीच्या ठिकाणी पुष्कळसे फाटे उत्पन्न होतात. १४९. मागे सांगितलेल्या चार खाणीरूप सरळ शाखांना आणखी सृष्टिरूपी डाहाळ्या फुटतात आणि अनेक जातिरूपी आडव्या फांद्या ह्या संसारवृक्षाला उत्पन्न होतात. १५०. स्त्री, पुरुष व नपुंसक हे भेदात्मक आकाराचे घोस, अंगी असलेल्या कामादिक विकाराच्या ओझ्याने एकमेकांवर आदळतात. १५१. ज्याप्रमाणे वर्षाकाळ हा आकाशामध्ये नव्या मेघांच्या रूपाने पसरतो, त्याप्रमाणे अज्ञानाच्या ठिकाणी आकारमात्राचा वेल पसरतो. १५२. मग शाखा आपल्या अंगभाराने लवून एकमेकांमध्ये गुंततात व गुणक्षोभाचे (उत्कर्षाचे) वारे उत्पन्न होतात. १५३. तेव्हां गुणक्षोभरूपी भयंकर वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या जोराने ऊर्ध्व (वर) मूळ आहे ज्याचे, असा हा संसारवृक्ष, तीन ठिकाणी फाटतो. १५४. याप्रमाणे रजोगुणाचा

झुळुका । झडाडितां आगळिका । मनुष्यजातीशाखा । थोरावती ।। ५५ ।। तिया ऊर्ध्वीं ना अधीं । माझारींचि कोंदाकोंदी । आड फुटती खांदी । चतुर्वर्णांचिया ।। ५६ ।। तेथ विधिनिषेधीं सपल्लव । वेदवाक्यांचे अभिनव । पालव डोलती बरव । आणिती तयां ।। ५७ ।। अर्थु कामु पसरे । अग्रवनें घेती थारे । तेथ क्षणिकें पदांतरें । इहभोगांचीं ।। ५८ ।। तेथ प्रवृत्तीचेनि वृद्धिलोभें । खांकरेजती शुभाशुभें । नानाकर्मांचे खांबे । नेणों किती ।। ५९ ।। तेवींचि भोगक्षयें मागिलें । पडती देहांचीं बुडसळें । तंव पुढां वाढी पेले । नवेया देहांची ।। १६० ।। आणि शब्दादिक सुहावे । सहज रंगें हवावे । विषयपल्लव नवे । नीचचि होती ।। ६१ ।। ऐसे रजोवातें प्रचंडें । मनुष्यशाखांचे मांदोडे । वाढती तो एथ रूढे । मनुष्यलोकु ।। ६२ ।। तैसाचि तो रजाचा वारा । नावेक धरी वोसरा । मग वाजों लागे घोरा । तमाचा तो ।। ६३ ।। तेधवां याचि मनुष्यशाखा । नीच वासना अधीं देखा । पाल्हेजति डाळुका । कुकर्मांचिया ।। ६४ ।। अप्रवृत्तींचे खणुवाळे । फोक निघती सरळे । घेत पान पालव डाळें । प्रमादाचीं ।। ६५ ।। बोलती निषेधनियमें । जिया ऋचा यजुःसामें । तो पाला तया घुमे । टकेयावरी ।। ६६ ।। प्रतिपादिती अभिचार । आगम जे परमार । तेही पानीं घेती प्रसर । वासना वेली ।। ६७ ।। तंव तंव होती थोराडें । अकर्माचीं तळबुडें । आणि जन्मशाखा पुढें पुढें । घेती धांव ।। ६८ ।। तेथ चांडाळादि निकृष्टा । दोषजातीचा थोर फांटा । जाळ पडे कर्मभ्रष्टां । भुलोनियां ।। ६९ ।। पशु पक्षी सूकर । व्याघ्र वृश्चिक विखार । हे आडशाखानिकर । थोरावती ।। १७० ।। परी ऐशा शाखा पांडवा । सर्वांगींहि नित्य नवा । निरयभोग यावा । फळाचा तो ।। ७१ ।। आणि हिंसाविषयपुढारी । कुकर्मसंगें धुरधुरी । जन्मवरी आगारी । वाढतीचि असे ।। ७२ ।। ऐसे होती तरु तृण । लोह लोष्ट पाषाण । इया खांदिया तेवीं जाण । फळेंहि हेंचि ।। ७३ ।। अर्जुना गा अवधारीं । मनुष्यालागोनि इया परी । वृद्धि स्थावरांतवरी । अधोशाखांची ।। ७४ ।। म्हणोनि जीं मनुष्यडाळें । येंचि जाणावीं अधींचि मूळें । जे एथूनि मग पघळे । संसारतरु ।। ७५ ।। एऱ्हवीं ऊर्ध्वींचें पार्था । मुद्दल मूळ पाहतां । अधींचिया मध्यस्था । शाखा इया ।। ७६ ।। परी तामसीं सात्त्विकीं । सुकृतदुष्कृतात्मकीं । विरूढती या शाखीं । अधोर्ध्वींचां ।। ७७ ।। आणि वेदत्रयीचिया पाना । नये अन्यत्र लागों अर्जुना । जे मनुष्यावांचूनि विधाना । विषो नाहीं ।। ७८ ।।

वारा अधिक जोराने वाहू लागला असता, मनुष्यजातिरूपी फांद्या जोराने वाढतात. १५५. त्या मनुष्यरूपी शाखा वरहि नसतात व खालीहि नसतात; तर मधल्या भागातच त्यांची अतिशय गर्दी होऊन, त्या मनुष्यरूपी शाखांना ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा चार वर्णांच्या आडव्या फांद्या फुटतात. १५६. विधिनिषेधरूपी कोवळ्या पानांचे झुपके असलेली, अशी वेदवाक्यांची डोलत असलेली पालवी त्या मनुष्यशाखांना अपूर्व शोभा आणते. १५७. तेव्हां ऐहिक भोगांची नाशवंत अशी अनेक स्थाने हेच कोणी अंकुर, ते अर्थ व काम यांच्या विस्ताराने जोराने वाढतात. १५८. त्या वेळी संसाराची वृद्धि व्हावी, या लोभाने अनेक शुभाशुभ कर्मांचे सोट किती फुटतात, हे कळत नाही. १५९. त्याचप्रमाणे मागील जन्मात केलेल्या कर्मभोगाचा क्षय झाला, म्हणजे (संसारवृक्षाची) देहरूपी शुष्क काष्ठे गळून पडतात, तोच पुढे नव्या देहाचा विस्तार तयार होतो. १६०. आणि नैसर्गिक आकर्षकतेने सुशोभित झालेली, जी शब्दादिक विषयरूप पालवी ती नेहमीच नवीन नवीन तयार होत असते. १६१. याप्रमाणे रजोगुणाच्या प्रचंड वाऱ्याने मनुष्यशाखांचे समुदाय तयार होतात. त्यास या संसाररूपी वृक्षाच्या ठिकाणी मनुष्यलोक म्हणण्याचा प्रचार आहे. १६२. त्याचप्रमाणे रजोगुणाचा वारा क्षणभर वाहण्याचा बंद होतो. मग तमोगुणाचा भयंकर वारा वाहू लागतो. १६३. तेव्हां याच मनुष्यरूपी शाखांना खालच्या बाजूला वाईट कर्मांच्या नीच वासना, याच कोणी फांद्या, त्या विस्ताराला पावतात असे समज. १६४. निषिद्ध कर्मरूपी खूण असलेले सरळ फोक, हे (मनुष्यरूपी शाखेला) प्रमादरूपी पाने, पाला व डहाळ्या उत्पन्न करीत फुटतात. १६५. यजुर्वेद व सामवेद यांच्यातील जे मंत्र निश्चयाने निषिद्ध कर्मे (अमुक आहेत असे) सांगतात, ते मंत्ररूपी पल्लव त्या डाहाळ्यांच्या अग्रभागावर वाजू लागतात. १६६. दुसऱ्याच्या नाशाकरिता जारणमारण प्रतिपादन करणारी जी शास्त्रे, ही कोणी पाने, त्या पानांसह वासनारूप वेल विस्तारतात. १६७. (मागील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे जो जो वासना वेली विस्तारतात) तो तो निषिद्ध कर्मांची तळातील मुळे मोठी होतात आणि त्यामुळे जन्मरूपी शाखा पुढे पुढे धाव घेतात. (म्हणजे श्रेष्ठ योनीतून नीच योनीत जन्म प्राप्त होतात.) १६८. तेव्हां तमोगुणामुळे मोहित झालेल्या कर्मभ्रष्टांना चांडाळादि निकृष्ट पापयोनीरूपी मोठ्या फांद्यांचे जाळे पडते. १६९. पशु, पक्षी, डुक्कर, वाघ, विंचू, साप ह्या आड शाखांचे समुदाय विस्तार पावतात. १७०. परंतु अर्जुना, (तमोगुणाच्या उत्कर्षात) अशा या मनुष्यशाखांना, सर्व अंगाच्या ठिकाणी, नित्य नवा नरकभोग हीच फलाची प्राप्ती होते. १७१. आणि तेथे हिंसा व मैथुन या गोष्टी मुख्य आहेत व वाईट कर्मांची संगति, ही तेथे अग्रगण्य आहे व ते हिंसादि निषिद्ध कर्मांचे अंकुर अनेक जन्मातून वाढतच असतात. १७२. (ज्या माणसांमध्ये तमोगुणाचा अशा रीतीने उत्कर्ष झालेला आहे) ती माणसे अशा या प्रकारची अवस्था भोगता भोगता मग पुढे अखेरीस वृक्ष, गवत, लोखंड, माती आणि दगड अशा जड योनीत जातात. तेथे शाखा तरी ह्याच आणि फळे तरी हीच. १७३. अर्जुना, ऐक याप्रमाणे या संसारवृक्षाच्या खालच्या शाखेची वाढ मनुष्यापासून तो स्थावरापर्यंत होते. १७४. म्हणून मनुष्यरूपी ज्या डहाळ्या आहेत, ह्याच खालच्या शाखांची मुळे आहेत, असे समजावे. कारण की, मग येथून संसारवृक्ष विस्तार पावतो. १७५. एऱ्हवी अर्जुना, संसारवृक्षाचे वरच्या बाजूचे मुख्य अज्ञानरूप मूळ जर पाहिले, तर खाली वाढलेल्या शाखात मनुष्यप्राणी या मध्यावर असलेल्या शाखा होत. १७६. परंतु चांगल्या व वाईट कर्मांनी भरलेल्या ज्या सत्त्वगुणी व तमोगुणी वरच्या व खालच्या फांद्या आहेत, त्या रूपाने ह्या मनुष्यरूपी शाखाच वाढतात. १७७. अर्जुना, तीन वेदरूपी (ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद) पाने, ह्या मनुष्यरूप शाखेशिवाय दुसऱ्या ठिकाणी लागत नाहीत. कारण की, तिन्ही वेदांच्या आज्ञेला मनुष्याशिवाय दुसरे कोणी पात्र नाही. १७८. म्हणून मनुष्यतनु ह्या जरी संसार-

म्हणोनि तनु मानुषा। इया ऊर्ध्वमूळौनि जरी शाखा। तरी कर्मवृद्धीसि देखा। इयाचि मूळें ॥ ७९ ॥ आणि आनीं तरी झाडीं। शाखा वाढतां मुळें गाढीं। मूळ गाढें तंव वाढी। पैस आथी ॥ १८० ॥ तैसेंचि इया शरीरा। कर्में तंव देहा संसारा। आणि देह तंव व्यापारा। ना म्हणोचि नये ॥ ८१ ॥ म्हणोनि देहें मानुषें। इयें मुळें होती न चुके। ऐसें जगज्जनकें। बोलिलें तेणें ॥ ८२ ॥ मग तमाचें तें दारुण। स्थिरावलेया वाउधाण। सत्त्वाची सुटे सत्राण। वाहुटळी ॥ ८३ ॥ तैं याचि मनुष्याकारा। मुळीं सुवासना निघती आरा। घेऊनी फुटती कोंबारा। सुकृतांकुरीं ॥ ८४ ॥ उकलतेनि उन्मेखें। प्रज्ञाकुशलतेंचि तिखें। डिरिया निघती निमिखें। बाबळैजुनी ॥ ८५ ॥ मतीचे सोट वावे। घालिती स्फूर्तीचेनि थांवें। बुद्धि प्रकाश घे धांवें। विवेकाचेनि ॥ ८६ ॥ तेथ मेधारसें सगर्भ। आस्थापत्रीं सबोंब। सरळ निघती कोंभ। सद्वृत्तीचे ॥ ८७ ॥ सदाचाराचिया सहसा। टका उठती बहुवसा। घुमघुमिति घोषां। वेदपद्यांचां ॥ ८८ ॥ शिष्टागमविधानें। विविधयागवितानें। इयें पानावरी पानें। पांजरती ॥ ८९ ॥ ऐशा यमदमीं घोंसाळिया। उठती तपाचिया डाहाळिया। देती वैराग्यशाखा कवळिया। वेल्हाळपणें ॥ १९० ॥ विशिष्टां व्रतांचे फोक। धीराचां अणगटीं तिख। जन्मवेगें ऊर्ध्वमुख। उंचावती ॥ ९१ ॥ माजीं वेदांचा पाला दाट। तो करी सुविद्येचा झडझडाट। जंव वाजे अचाट। सत्त्वानिळु तो ॥ ९२ ॥ तेथ धर्मडाळ बाहाळी। दिसती जन्मशाखा सरळी। तिया आड फुटती फळीं। स्वर्गादिकीं ॥ ९३ ॥ पुढां उपरति रागें लोहिवी। धर्ममोक्षाची शाखा पालवी। लाहलाहात नित्य नवी। वाढतीचि असे ॥ ९४ ॥ पैं रविचंद्रादि ग्रहवर। पितृ ऋषी विद्याधर। हे आडशाखा प्रकार। पैसु घेती ॥ ९५ ॥ याहीपासून उंचवडे। गुढले फळाचेनि बुडें। इंद्रादिक ते मांदोडे। थोर शाखांचे ॥ ९६ ॥ मग तयांही उपरी डाहाळिया। तपोज्ञानीं उंचावलिया। मरीचि कश्यपादि इया। उपरी शाखा ॥ ९७ ॥ एवं माळोवाळी उत्तरोत्तरु। ऊर्ध्वशाखांचा हा पैसारु। बुडीं साना अग्रीं थोरु। फलाढ्यपणें ॥ ९८ ॥ वरी उपरिशाखाही पाठीं। येती फळभार ते किरीटी। ते ब्रह्मेशांत अणगटीं। कोंभ निघती ॥ ९९ ॥ फळाचेनि वोझेपणें। ऊर्ध्वीं वोवांडें दुणें। जंव माघौतें बैसणें। मूळींचि होय ॥ २०० ॥ प्राकृताही तरी रुखा। जे फळें दाटली होय शाखा। ते वोवांडली देखा। बुडासि ये ॥ १ ॥ तैसें जेथूनि

वृक्षाच्या वरच्या मुळाच्या दृष्टीने शाखा आहेत, तरी कर्माच्या विस्ताराला याच (शाखा) मुळे आहेत, असे समज. १७९. आणि इतर प्राकृत वृक्षांचेहि असे आहे की त्यांच्या फांद्या जसजशा वाढतात, तसतशी त्यांची मुळे जमिनीमध्ये खोल बळावलेली असतात आणि जसजशी त्यांची मुळे जमिनीमध्ये खोल बळावलेली असतात; तसतसा त्या वृक्षांचा वरचा विस्तारहि अधिकाधिकच फैलावतो. १८०. या मनुष्यशरीराच्या बाबतीतहि त्याचप्रमाणे आहे. (ते असे की,) जेथपर्यंत कर्मे आहेत, तेथपर्यंत देहाचे राहणे आहे आणि जेथपर्यंत देह आहे, तोपर्यंत कर्मे करण्यास नाही म्हणताच येत नाही. १८१. म्हणून मनुष्यदेह ही (या संसारवृक्षाच्या खालच्या व वरच्या शाखांची) मुळे आहेत. यात चूक नाही; असे त्या जगाच्या जनकाने (श्रीकृष्णाने) सांगितले. १८२. मग ती तमाची भयंकर (सुटलेली) वाहुटळ शांत झाल्यावर, सत्त्वाची वाहुटळ जोराने सुटते. १८३. त्या वेळी ह्याच मनुष्याकाररूपी मुळास सुवासनारूपी मोड निघतात व ते मोड कोंबास येऊन (म्हणजे त्याच सद्वासना दृढ होऊन) नंतर त्यास (त्या कोंबास) सत्कर्मरूपी अंकुर फुटतात. १८४. विकासणाऱ्या ज्ञानाच्या योगाने, बुद्धिचातुर्याचे तीक्ष्ण अंकुर एका क्षणात विस्तारून निघतात. १८५. बुद्धीचे फोक स्फूर्तीच्या बळाने विस्ताराला पावतात व विवेकाच्या जोराने बुद्धि प्रकाशाला घेते. (म्हणजे बुद्धीत प्रकाश पडतो.) १८६. त्या वेळी मेधारस (धारणा-शक्तिरूपी रस) ज्याच्या आत भरलेला आहे व जे आस्था (आदर) रूपी पानांनी सुशोभित आहेत, असे सद्वृत्तीचे सरळ कोंब फुटतात. १८७. सदाचाराचे अंकुर एकदम पुष्कळच फुटतात व ते वेदपद्यांच्या घोषाने गर्जना करू लागतात. १८८. श्रेष्ठ पुरुष व शास्त्रे यांनी सांगितलेले आचरण व नाना प्रकारच्या यज्ञांचे विस्तार, हीच कोणी पानांवर पाने पसरतात. १८९. अशा यमदमांचे घोस असलेल्या तपांच्या डहाळ्या उत्पन्न होतात व त्यास वैराग्यरूपी शाखा विस्ताराने आलिंगन देतात. १९०. आणि जे धैर्याच्या अंकुराने तीक्ष्ण असतात असे श्रेष्ठ व्रतरूपी फोक, उत्पत्तीच्या वेगाने वर टोक असलेले असे उंच वाढतात. (श्रेष्ठ व्रतांच्या योगाने वरवरचे जन्म त्यास प्राप्त होतात.) १९१. जोपर्यंत सत्त्वगुणाचा प्रचंड वारा सुटतो, तोपर्यंत (मनुष्यरूपी शाखेच्या) मध्ये असलेला वेदरूपी दाट पाला विद्यांचा (ज्ञानाचा) झडझडाट (गर्जना) करतो. १९२. तेव्हां धर्मरूपी शाखेच्या विस्तारात जन्माच्या सरळ वाढलेल्या फांद्या दिसतात व त्या फांद्यांना स्वर्गादिक फळाने युक्त असे अनेक आडफाटे फुटतात. १९३. पुढे रंगाने तांबड्या असलेल्या वैराग्यरूपी शाखेस धर्म व मोक्षरूपी लुसलुशीत पालवी नित्य नवीन येऊन वाढतच राहते. १९४. नंतर याच धर्मरूपी शाखेला सूर्य, चंद्र वगैरे श्रेष्ठ ग्रह; पितर, ऋषि, विद्याधर हे आणखी आडव्या शाखांचे प्रकार विस्तार घेतात. (अभिप्राय असा की, धर्माचरणा-पासून श्रद्धेनुसार हे लोक प्राप्त होतात). १९५. याहि फांद्यापेक्षा वर उंच गेलेल्या इंद्रादिक मोठ्या फांद्यांचे झुबके असून त्या फांद्यांची बुडे फळांनी झाकलेली असतात. १९६. मग त्याहि डहाळ्यांवर (इंद्रादि शाखेवर) तपाने व ज्ञानाने उंच वाढलेल्या मरीचि-कश्यपादि वरच्या शाखा आहेत. १९७. याप्रमाणे वर असलेल्या शाखांचा शाखोपशाखी अधिकाधिक होणारा हा विस्तार, या फांद्यांच्या बुडाशी लहान व शेंड्यास जास्त फळे असल्या-मुळे थोर झाला आहे. १९८. अर्जुना, शिवाय या वरच्या शाखांनंतर या संसारवृक्षाला जे फळभार येतात, ते ब्रह्मदेवरूपी आणि शंकररूपी अणकुचीदार कोंब येतात. १९९. हा संसारवृक्ष, मनुष्यरूपी शाखेत वरच्या भागाला इतका लवलेला आहे की, ती मनुष्यरूपी शाखा (सत्कर्माच्या) फळांच्या भाराने, मूळ जे माया, त्याला पुन्हा येऊन टेकते (ब्रह्माच्या जवळ जवळ येते.) २००. आणि हे पहा, इतर लौकिक वृक्षाला तरी फळांनी लगडलेली जी फांदी असते, ती लवली असता पुन्हा मुळाकडे येते. २०१. त्याप्रमाणे जेथून या संसारवृक्षाचा सर्व विस्तार

हा आघवा । संसारतरूचा उठावा । तियें मूळीं टेंकती पांडवा । वाढतेनि ज्ञानें ॥ २ ॥ म्हणौनि ब्रह्मेशानापरौतें । वाढणें नाहीं जीवातें । तेथूनि मग वरौतें । ब्रह्मचि कीं ॥ ३ ॥ परी हें असो ऐसे । ब्रह्मादिक ते आंगवसे । ऊर्ध्वमुळासरिसे । न तुकती गा ॥ ४ ॥ आणीकही शाखा उपरता । जिया सनकादिकनामें विख्याता । तिया फळीं मूळीं नाडळतां । भरलिया ब्रह्मीं ॥ ५ ॥ ऐसी मनुष्यालागौनि जाणावी । ऊर्ध्वीं ब्रह्मादिशेष पालवी । शाखांची वाढी बरवी । उंचावे पैं ॥ ६ ॥ पार्था ऊर्ध्वींचिया ब्रह्मादी । मनुष्यत्वचि होय आदी । म्हणौनि इयें अधीं । म्हणितलीं मूळें ॥ ७ ॥ एवं तुज अलौकिकु । हा अधोर्ध्वशाखु । सांगितला भवरुखु । ऊर्ध्वमूळु ॥ ८ ॥ आणि अधींचीं हीं मूळें । उपपत्तीं परिसविलीं सविवळें । आतां परिस उन्मूळे । कैसेनि हा ॥ ९ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

परी तुझां हन पोटीं । ऐसें गमेल किरीटी । जे एवढें झाड उत्पाटी । ऐसें कायि असे ॥ २१० ॥ कें ब्रह्मयाचा शेवटवरी । ऊर्ध्व शाखांची थोरी । आणि मूळ तंव निराकारीं । ऊर्ध्वीं असे ॥ ११ ॥ हा स्थावराही तळीं । फांकत असे अधींचां डाळीं । माजीं धांवतसे दुजां मूळीं । मनुष्यरूपीं ॥ १२ ॥ ऐसा गाढा आणि अफाटु । आतां कोण करी यया शेवटु । तरी झणी हा हळुवटु । धरिसी भावो ॥ १३ ॥ परी हा उन्मूळावया दोषें । येथ सायासचि कायिसे । काय बाळा बागुल देशें । दवडावा आहे ॥ १४ ॥ गंधर्वदुर्ग कायी पाडावे । काय शशविषाण मोडावें । होआवें मग तोडावें । खपुष्प कीं ॥ १५ ॥ तैसा संसारु हा वीरा । रुख नाहीं साचोकारा । मा उन्मूळणीं दरारा । कायिसा तरी ॥ १६ ॥ आम्हीं सांगितली जे परी । मूळडाळांची उजरी । ते वांझेचीं घरभरीं । लेंकुरें जैशीं ॥ १७ ॥ काय कीजती चेइलेपणीं । स्वप्नींची तियें बोलणीं । तैशी जाण ते काहाणी । दुगळीचि ते ॥ १८ ॥ वांचूनि आम्हीं निरूपिलें जैसें । ययाचें अचळ मूळ असे तैसें । आणि तैसाचि जरी हा असे । साचोकारा ॥ १९ ॥ तरी कोणाचेनि संतानें । निपजती या उन्मूळणें । काय फुंकिलिया गगनें । जाइजेल गा ॥ २२० ॥ म्हणौनि पैं धनंजया । आम्हीं वानिलें रूप तें माया । कासवीचेनि तुपें राया । वोगरिलें जैसें ॥ २१ ॥ मृगजळाचीं गा तळीं । तियें दिठी दुरूनिचि न्याहाळीं ।

उत्पन्न झाला आहे, अर्जुना, त्या मुळाच्या ठिकाणी वाढणाऱ्या ज्ञानाच्या योगाने, मनुष्यरूपी शाखा येऊन टेकतात. २०२. म्हणून ब्रह्मदेव आणि शंकर यांच्या पलीकडे जीवांना वाढणे नाही. मग तेथून वर केवळ ब्रह्मच आहे. २०३. परंतु हे असू दे. याप्रमाणे हे अर्जुना, ब्रह्मादिक डहाळ्या, या संसारवृक्षाचे वरचे मूळ जी माया, तिच्या तुलनेला येत नाहीत. २०४. आणखी कांही ज्या सनकादिक नावांनी वरच्या (निवृत्तिमार्गाच्या) प्रसिद्ध शाखा आहेत, त्या या संसारवृक्षाच्या मुळात अथवा फळात न सांपडता ब्रह्मस्वरूपी भरलेल्या आहेत. २०५. याप्रमाणे मनुष्यापासून तो थेट वरचे जे ब्रह्मादिक, ही जी (संसारवृक्षाची) शेवटची पालवी तेथपर्यंत, या संसारवृक्षाच्या फांद्यांची वाढ चांगली उंचावते, हे समज. २०६. अर्जुना, वरचे जे ब्रह्मादिक लोक आहेत, त्यांना मनुष्यत्वच मूळ कारण आहे; म्हणून मनुष्यत्व ही खालची मुळे आहेत, असे आम्ही म्हटले. २०७. याप्रमाणे खाली आणि वर शाखा असलेला व वर मूळ असलेला, हा लोकोत्तर संसारवृक्ष तुला सांगितला. २०८. आणि खालची ही मुळे तुला खुलाशासह स्पष्ट दाखविली. आता हा संसारवृक्ष कशा प्रकाराने उपटला जातो, ते ऐक. २०९.

परंतु त्याचे जसे वर वर्णन केले आहे तसे त्याचे खरे स्वरूप आहे, तसे येथे (विचार करता) आढळून येत नाही. याला अंत नाही, आदि नाही व स्थितीहि नाही. अत्यंत दृढमूल अशा या अश्वत्थवृक्षाला बळकट अशा असंग-रूपी (वैराग्यजन्य ज्ञानरूपी) शस्त्राने छेदून. ३.

परंतु अर्जुना, तुझ्या मनात कदाचित् असे वाटेल की, या एवढ्या झाडाला उपटील, असे एवढे (साधन) कांही आहे काय ? २१०. कोठे शेवट ब्रह्मदेवापर्यंत याच्या वरच्या शाखांचा विस्तार आणि मूळ तर (कोठे) वर निराकार ब्रह्मामध्ये आहे ! २११. हा संसारवृक्ष खालच्या फांद्यांनी शेवटी असलेल्या वृक्षादि स्थावरापर्यंत विस्तारतो व दुसऱ्या मनुष्यरूपी मुळांनी मध्ये विस्तारतो. २१२. असा हा संसारवृक्ष बळकट आणि अमर्याद आहे, तर आता याचा शेवट (उपटून टाकणे) कोण करील ? असा क्षुद्र विचार तू कदाचित् मनात आणशील, तर आणू नकोस. २१३. परंतु याला उपटून टाकण्याचा हेतु जर असेल, तर याला उपटून टाकण्याच्या कामी श्रमच ते काय आहेत ? (म्हणजे श्रम नाहीतच.) मुलाकरिता (लेकारांची भीति नाहीशी व्हावी म्हणून) बागुलबुवास खरोखर देशोधडीस लावावा लागतो काय ? २१४. ढगांच्या आकृतीत दिसणारे किल्ले पाडून टाकले पाहिजेत काय ? सशाचे शिंग मोडून टाकले पाहिजे काय ? आकाशाचे फूल असावे आणि मग ते तोडावे. २१५. त्याप्रमाणे अर्जुना, हा संसारवृक्ष जर खरा नाही, तर मग त्याला उपटून टाकण्याची भीति तरी कसली ? २१६. आम्ही संसारवृक्षाच्या मुळाच्या व फांद्यांच्या उत्कर्षाचा (विस्ताराचा) जो प्रकार सांगितला, तो (प्रकार) जसे कांही वांझेची घर भरून लेकरे आहेत, (असे सांगण्याच्या प्रकारापैकीच होय.) २१७. जागे झाल्यावर मग ती स्वप्नातील बडबड काय कामाची ? त्याप्रमाणे ही संसारवृक्षाची गोष्ट पोकळ आहे, असे समज. २१८. याशिवाय आम्ही ज्याप्रमाणे सांगितले, त्याप्रमाणे याचे मूळ जर दृढ असते आणि हा (संसारवृक्ष) जर आम्ही सांगितल्याप्रमाणेच (स्वरूपेकरून) खरा असता, २१९. तर कोणता असा मायेचा पूत आहे की, ज्याच्या सामर्थ्याने याची पाळेमुळे खणून काढण्याचे काम घडून येईल ? अर्जुना, नुसत्या फुंकण्याने हे (एवढे) आकाश उडून जाईल काय ? २२०. म्हणून अर्जुना, आम्ही जे या संसारवृक्षाचे वर्णन केले, ते खोटे आहे, (कसे ? तर) जशी राजाला कासवीच्या तुपाने मेजवानी करावी तसे. २२१. बा अर्जुना, मृगजळाची जी तळी आहेत, ती दृष्टीने दुरूनच पाहावी. नाहीतर त्या मृगजळाच्या पाण्याने भात व केळी लावता

वांचूनि तेणें पाणियें साळी केळी । लाविसी काई ॥ २२ ॥ मूळ अज्ञानचि तंव लटिकें । मा तयाचें कार्य हें केतुकें । म्हणोनि संसाररुख सत्य कें । वावोचि गा ॥ २३ ॥ आणि अंतु यया नाहीं । ऐसें बोलिजे जें कांहीं । तेंहीं साचचि पाहीं । परी येकी ॥ २४ ॥ तरी प्रबोधु जंव नोहे । तंव निद्रे काय अंतु आहे । कीं रात्री न सरे तंव न पाहे । तया आरौतें ॥ २५ ॥ तैसा जंव पार्था । विवेकु नुधवी माथा । तंव अंतु नाहीं अश्वत्था । भवरूपा या ॥ २६ ॥ वाजतें वारें निवांत । जंव न राहे जेथिंचें तेथ । तंव तरंगता अनंत । म्हणावीचि कीं ॥ २७ ॥ म्हणौनि सूर्य जैं हारपे । तैं मृगजळाभासु लोपे । कां प्रभा जाय दीपें । मालवलेनि ॥ २८ ॥ तैसें मूळ अविद्या खाये । तें ज्ञान जैं उभें होये । तैंचि यया अंतु आहे । एऱ्हवीं नाहीं ॥ २९ ॥ तेवींचि हा अनादी । ऐसी आथी शाब्दी । तो आळु नोहे नुरोधी । बोल तया ॥ २३० ॥ जे संसारवृक्षाचां ठायीं । साचोकार तंव नाहीं । मा नाहीं तया आदि काई । कोण होईल ॥ ३१ ॥ जो साच जेथूनि उपजे । तयातें आदि हें साजे । आतां नाहींचि तो म्हणिजे । कोठूनियां ॥ ३२ ॥ म्हणौनि जन्मे ना आहे । तैसिया सांगों कवण माये । यालागीं नाहींपणेंचि होये । अनादि हा ॥ ३३ ॥ वांझेचिया लेंका । कैंची जन्मपत्रिका । नभीं निळी भूमिका । कें कल्पूं पां ॥ ३४ ॥ व्योमकुसुमाचा पांडवा । कवणें देंठ तोडावा । म्हणौनि नाहीं ऐसिया भवा । आदि कैंची ॥ ३५ ॥ जैसें घटाचें नाहीं पण । असतचि असे केलेनिवीण । तैसा समूळ वृक्ष जाण । अनादि हा ॥ ३६ ॥ अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंतु ययासि नाहीं । माजीं स्थिती आभासे कांहीं । परी टवाळ तें गा ॥ ३७ ॥ ब्रह्मगिरीहूनि न निगे । आणि समुद्रींही कीर न रिगे । तरी माजीं दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥ ३८ ॥ तैसा आद्यंतीं कीर नाहीं । आणि साचही नोहे कहीं । परि लटिकेपणाची नवाई । पडिभासे गा ॥ ३९ ॥ नाना रंगीं गजबजे । जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे । तैसा नेणतया आपजे । आहे ऐसा ॥ २४० ॥ ऐसेनि स्थितीचिये वेळे । भुलवी अज्ञानाचे डोळे । लाघवी हरी मेखळे । लोकु जैसा ॥ ४१ ॥ आणि नसतीचि श्यामिका । व्योमीं दिसे तैसी दिसो कां । तरी दिसणेंही क्षणा एका । होय जाय ॥ ४२ ॥ स्वप्नींही मानिलें लटिकें । तरी निर्वाहो कां एकसारिखें । तेवीं आभासु हा क्षणिके । रीतीचा गा ॥ ४३ ॥ देखतां आहे आवडे । घेऊं जाइजे तरी नातुडे । जैसा टिकु कीजे माकडे ।

येतील काय ? २२२. बा अर्जुना, या संसारवृक्षाचे मूळ जे अज्ञान, तेच आधी खोटे आहे, तर मग त्याचे कार्य ते केवढे ! (काय किंमतीचे असणार?) म्हणून संसारवृक्ष खरा कोठून असणार ? तर तो मिथ्याच आहे. २२३. आणि या संसारवृक्षाला अंत नाही, असे जे कांही म्हणतात, तेहि एक प्रकाराने खरेच आहे, असे समज. २२४. तर जोपर्यंत जाग येत नाही, तो पर्यंत झोपेला शेवट आहे काय ? अथवा रात्र संपली नाही, तोपर्यंत त्याच्या आधी उजाडत नाही. २२५. त्याप्रमाणे अर्जुना, जोपर्यंत विचाराने डोके वर केले नाही, तोपर्यंत या संसाररूपी अश्वत्थ वृक्षाला शेवट नाही. २२६. जोपर्यंत वाहणारा वारा जागच्या जागी शांत राहत नाही, तोपर्यंत लाटपणा अनंतच म्हटला पाहिजे. २२७. म्हणून सूर्य जेव्हां मावळतो, तेव्हां मृगजळ भासण्याचे नाहीसे होते. अथवा दिवा मालविण्याने (दिव्याचा) प्रकाश नाहीसा होतो; २२८. त्याप्रमाणे संसारवृक्षास मूळ असलेल्या अविद्येला खाऊन टाकणारे ज्ञान जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हांच या संसारवृक्षाला शेवट आहे, एऱ्हवी नाही. २२९. त्याप्रमाणे हा संसारवृक्ष आरंभरहित आहे, असे जे म्हणतात, ते म्हणणे या संसारवृक्षावर आरोप नाही, तर (एका दृष्टीने) ते म्हणणे या (संसारवृक्षाच्या) अनादित्वास अनुसरून आहे. २३०. कारण की, संसारवृक्ष तर स्वरूपाने खरा नाही, तर मग जो (स्वरूपाने खरा) नाही त्याचा कोणी आरंभ (असेल) काय ? २३१. जो खरोखर जेथून (कोठून तरी) उत्पन्न होतो, त्याला उत्पत्ति आहे, हे म्हणणे शोभते. आता जो स्वरूपेकरून नाहीच; त्याचा आरंभ कोठून म्हणावयाचा ? २३२. म्हणून जो उत्पन्न होत नाही व ज्याला अस्तित्व नाही, तशाला कोण (आहे) म्हणून सांगू ? एवढ्याकरिता हा संसारवृक्ष नाहीपणानेच अनादि आहे. २२३. वांझेच्या मुलाला जन्मपत्रिका कोठची? आकाशात निळी जमीन कोठे कल्पावयाची ? २३४. अर्जुना, आकाशाच्या फुलाचा देठ कोणी तोडावा ? म्हणून स्वरूपेकरून जो नाही, अशा संसाराला आरंभ कसला ? २३५. ज्याप्रमाणे घटाचा नाहीपणा (प्रागभाव,) हा कोणी उत्पन्न केल्याशिवाय आहेच आहे; त्याप्रमाणे हा संपूर्ण संसारवृक्ष अनादि आहे असे समज. २३६. अर्जुना, याप्रमाणे पहा की, या संसारवृक्षाला आदि व अंत नाही; मध्ये स्थितिकाली तो कांही भासतो; पण ते त्याचे भासणे मिथ्या आहे. २३७. ज्याप्रमाणे ब्रह्मगिरी पर्वतापासून निघत नाही आणि (शेवटी) खरोखर समुद्रातहि मिळत नाही, तरी मध्येच जसे मिथ्या मृगजळ दिसते. २३८. त्याप्रमाणे अर्जुना, संसार-वृक्ष आरंभी व अंती खरोखर नाही आणि तो कधीहि खरा नाही. परंतु खोटेपणाची नवलाई अशी आहे की, तो नसून भासतो. २३९. ज्याप्रमाणे अनेक रंगांनी भरलेले इंद्रधनुष्य दिसते, त्याप्रमाणे अज्ञान्याला हा संसारवृक्ष आहे असे भासते. २४०. अशारीतीने स्थितिकाली हा संसारवृक्ष अज्ञानी मनुष्याच्या दृष्टीला चकवितो. तो कसा तर जसा बहुरूपी हा कफनी धारण करून सोंग आणून लोकांना फसवितो तसा. २४१. आणि नसलेलाच निळेपणा आकाशात दिसतो, तसा दिसेना का ? तरी ते दिसणेहि एका क्षणात होते व जाते. २४२. स्वप्नातील खोटे पदार्थ वस्तुतः नाहीत तरी पण ते खरे आहेत असे जरी मानले तरी ते एकसारखे टिकतात का ? तशा क्षणिक भासणाऱ्या पद्धतीचा हा संसारवृक्षाचा आभास आहे. २४३. पाण्यात दिसणारे आपले प्रतिबिंब धरण्याकरिता माकडाने ज्याप्रमाणे बोट घालावे, (तरी पण ते प्रतिबिंब त्यास सांपडत नाही,) त्याप्रमाणे हा संसारवृक्षाचा भास पाहिला असता, 'आहे' असा वाटतो आणि त्यास धरावयाला गेले तर (म्हणजे विचाराने त्याचे

जळामाजीं ।। ४४ ।। तरंगभंगु सांडीं पडे । विजूही न पुरे होडे । आभासासि तेणें पाडें । होणें जाणें गा ।। ४५ ।। जैसा ग्रीष्मशेषींचा वारा । नेणिजे समोर कीं पाठीमोरा । तैसी स्थिती नाहीं तरुवरा । भवरूपा यया ।। ४६ ।। एवं आदि ना अंत स्थिती । ना रूप ययासि आथी । आतां कायसी कुंथाकुंथी । उन्मूळणीं गा ।। ४७ ।। आपुलिया अज्ञानासाठीं । नव्हता थांवला किरीटी । तरि आतां आत्मज्ञानाचेनि लोटीं । खांडेनि गा ।। ४८ ।। वांचूनि ज्ञानेंवीण ऐकें । उपाय करिसी जितुके । तिहीं गुंफसि अधिकें । रुखीं इये ।। ४९ ।। मग किती खांदोखांदी । यया हिंडावें ऊर्ध्वीं अधीं । म्हणौनि मूळचि अज्ञान छेदीं । सम्यक्ज्ञानें ।। २५० ।। एऱ्हवीं दोरीचिया उरगा । डांगा मेळवितां पैं गा । तो वावोचि भारु गा । केला होय ।। ५१ ।। तरावया मृगजळाची गंगा । डोणीलागीं धांवतां दांगा- । माजीं वोहळें बुडिजे पैं गा । साच जेवीं ।। ५२ ।। तेवीं नाथिलिया संसारा । उपायीं जाचतया वीरा । आपणपें लोपे वारा । विकोपीं जाय ।। ५३ ।। म्हणोनि स्वप्नींचेया भया । ओखद चेवोचि धनंजया । तेवीं अज्ञानमूळा यया । ज्ञानचि खड्ग ।। ५४ ।। परि तेचि लीला परजवे । तैसें वैराग्याचें नीच नवें । अभंगबळ होआवें । बुद्धीसी गा ।। ५५ ।। उठिलेनि वैराग्यें जेणें । हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें । जैसें वमुनियां सुणें । आतांचि गेलें ।। ५६ ।। हा ठायवरी पांडवा । पदार्थजातीं आघवा । विटवी तो होआवा । वैराग्यलाटु ।। ५७ ।। मग देहाहंतेचें दळें । सांडूनि एकेचि वेळे । प्रत्यक्बुद्धी करतळें । हातवसावें ।। ५८ ।। निसिलें विवेकसाहणे । जे ब्रह्माहमस्मिबोधें सणाणें । मग पुरतेनि बोधें उटणें । एकलेंचि ।। ५९ ।। परि निश्चयाचें मुष्टिबळ । पाहावें एकदोनी वेळ । मग तुळावें अति चोखाळ । मननवेरी ।। २६० ।। पाठीं हतियेरां आपणयां । निदिध्यासें एक जालिया । पुढां दुजें नुरेल घाया- । पुरतें गा ।। ६१ ।। तें आत्मज्ञानाचें खांडें । अद्वैतप्रभेचेनि वाढें । नेदील उरों कवणेकडे । भववृक्षासि ।। ६२ ।। शरदागमींचा वारा । जैसा केरु फेडी अंबरा । कां उदयला रवी आंधारा । घोंटु भरी ।। ६३ ।। नाना उपवढ होतां खेंवो । नुरे स्वप्नसंभ्रमाचा ठावो । स्वप्रतीतिधारेचा वाहो । करील तैसें ।। ६४ ।। तेव्हां ऊर्ध्व कां ऊर्ध्वींचें मूळ । कां अधींचें हन शाखाजाळ । तें कांहींचि न दिसे मृगजळ । चांदिणां

अस्तित्व पाहू गेले तर) तो सांपडत नाही. २४४. बा अर्जुना, लाटांचे होणे व जाणे (ह्या संसार-भासाच्या होण्याजाण्याच्या उपमेला) कमी पडते (विजेचा उदयास्त जरी अतित्वरित असतो) तरी ती वीज देखील याच्या बरोबरीला येत नाही, तितक्या मानाने (त्वरेने) संसारभासाचे होणे-जाणे आहे. २४५. ज्याप्रमाणे ग्रीष्मांतीचा वारा, हा समोरून वाहतो किंवा पाठीमागून वाहतो, हे कळत नाही, (त्याची स्थिति जशी एकच नसते,) त्याप्रमाणे या संसाररूपी श्रेष्ठ वृक्षाला स्थितिकाली एकच अवस्था नाही, म्हणजे प्रत्येक क्षणी त्याचे स्थित्यंतर होते (म्हणजे संसाराला स्थितीहि नाही). २४६. याप्रमाणे संसारवृक्षाला आदि, अंत व स्थिति ही नाहीत व याला रूपहि नाही. आता (असे जर आहे तर) अर्जुना, याला उपटून टाकण्यात श्रम ते काय ? २४७. अर्जुना, हा नसलेला संसारवृक्ष (केवळ) आपल्या अज्ञानामुळे बळावला आहे. तर आता (त्याला) आत्मज्ञान-रूपी दुधारी तलवारीने नाहीसा कर. २४८. नाहीतर एका ज्ञानावाचून (त्याच्या नाशाकरिता) जितके उपाय तूं करशील, त्यांच्या (त्या उपायांच्या) योगाने तूं या संसारवृक्षात अधिक अडकशील. २४९. मग (त्या संसारवृक्षाच्या) फांद्या-फांद्यांनी खाली व वर किती फिरावे ? म्हणून या संसारवृक्षाचे अज्ञानरूपी मूळच यथार्थ ज्ञानाने तोडून टाक. २५०. सहज विचार करून पाहिले तर, दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाला मारण्या-करिता लांब काठ्या गोळा केल्या तर त्याचे व्यर्थच ओझे गोळा केल्यासारखे होते. २५१. मृगजळाची नदी उतरून जाण्याकरिता नावेसाठी कोणी रानोमाळ धावत असता, त्याने खऱ्या ओढ्यात सांपडून जसे बुडावे. २५२. अर्जुना, त्याप्रमाणे खोट्या संसाराचा नाश करण्याच्या उपायांमध्ये खटपट करणाराला साधनांचे जिवापाड श्रम होऊन, तो आपण स्वतः मरतो. २५३. म्हणून अर्जुना, स्वप्नातील भीतीला जागे होणे हेच जसे औषध आहे; त्याप्रमाणे अज्ञानरूपी मूळ असलेल्या याला (या संसारवृक्षाला) नाश करण्यास समर्थ एक ज्ञानखड्गच आहे. २५४. परंतु अरे, तेच ज्ञानरूपी खड्ग सहज फिरविता येईल, तसे वैराग्याचे न खचणारे सामर्थ्य बुद्धीला नित्य नवे पाहिजे. २५५. ज्या वैराग्याचा उठाव झाला असता, ह्या त्रिवर्गाचा (स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ यांचा) असा त्याग होतो की, जसे कांही कुत्रे आताच ओकून गेले आहे. २५६. अर्जुना, येथ-पर्यंत सर्व पदार्थमात्रासंबंधाने वीट उत्पन्न करील, असे हे दांडगे वैराग्य पाहिजे. २५७. मग त्या ज्ञानखड्गावरील देहाभिमानरूपी म्यान एकदम काढून अंतर्मुख झालेल्या बुद्धिरूपी मुठीत ते धरावे. २५८. ते ज्ञानरूपी खड्ग विवेकरूपी सहाणेवर पाजळलेले असावे व अहं मी ब्रह्म आहे अशा बोधाची त्यास तीक्ष्ण अशी धार असावी व मग ते एकट्या पूर्ण बोधाने घासावे. २५९. परंतु ('मी ब्रह्म आहे' अशा) निश्चयरूपी मुठीचे बळ एकदोन वेळ पाहून (आणि मी ब्रह्म आहे असा दृढनिश्चय झाला आहे असे वाटले की,) मग ते अतिशुद्ध मननापर्यंत तोलून धरावे (म्हणजे अद्वैतबोधाचे अति शुद्ध असे चिंतन करावे). २६० नंतर (ज्ञानरूपी) हत्यार व आपण निजध्यासाने एक झाल्यावर (आपण ज्ञानरूप झाल्यावर) अर्जुना, आपल्यापुढे घाव मारण्यापुरते दुसरे उरणार नाही. २६१. ती आत्मज्ञानरूपी दुधारी तलवार आपल्या अद्वैतप्रकाशाच्या आधिक्याने संसारवृक्षाला कोणीकडेहि उरू देणार नाही. २६२. शरदृतूच्या आरंभीचा वारा, जसा आकाशातील ढगरूपी कचरा नाहीसा करतो अथवा उगवलेला सूर्य, जसा अंधाराचा घोट भरतो; २६३. अथवा जागे होता क्षणीच स्वप्नांच्या गर्दीचा ठावठिकाणा उरत नाही, त्याप्रमाणे, आत्मानुभवरूपी धारेचा प्रहार करील (म्हणजे संसारवृक्षाचा ठावठिकाणा उरू देणार नाही). २६४. तेव्हा या संसारवृक्षाचा वरचा भाग अथवा वरचे मूळ अथवा खालच्या शाखांचा विस्तार, हे जसे चांदण्यात मृगजळ दिसत

जेवीं ॥ ६५ ॥ ऐसेनि गा वीरनाथा । आत्मज्ञानाचिया खड्गलता । छेदुनियां भवाश्वत्था । ऊर्ध्वमूळातें ॥ ६६ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

मग इदंतेसि वाळलें । जें मीपणेंवीण डाहारलें । तें रूप पाहिजे आपलें । आपणचि ॥ ६७ ॥ परि दर्पणाचेंनि आधारें । एकचि करून दुसरें । मुख पाहाती गव्हारें । तैसें नको हें ॥ ६८ ॥ हें पाहाणें ऐसें असे वीरा । जैसा न मोडलिया विहिरा । मग आपलिया उगमीं झरा । भरोनि ठाके ॥ ६९ ॥ नातरी आटलिया अंभ । निजबिंबीं प्रतिबिंब । नेहटे कां नभीं नभ । घटाभावीं ॥ २७० ॥ ना ना इंधनांशु सरलेया । वन्हि परते जेवीं आपणपयां । तैसें आपेंआप धनंजया । न्याहाळणें जें गा ॥ ७१ ॥ जिव्हे आपली चवी चाखणें । चक्षू निज बुबुळ देखणें । आहे तया ऐसें निरीक्षणें । आपुलें पैं ॥ ७२ ॥ कां प्रभेसि प्रभा मिळे । गगन गगनावरी लोळे । नाना पाणी भरलें खोळे । पाणियाचिये ॥ ७३ ॥ आपणचि आपणयातें । पाहिजे जें अद्वैतें । तें ऐसें होय निरुतें । बोलिजतु असे ॥ ७४ ॥ जें पाहिजतेनवीण पाहिजे । कांहीं नेणणाचि जाणिजे । आद्यपुरुष कां म्हणिजे । जया ठायातें ॥ ७५ ॥ तेथही उपाधीचा वोथंबा । घेऊनि श्रुति उभविती जिभा । मग नामरूपाचा बडंबा । करिती वायां ॥ ७६ ॥ पैं भवस्वर्गा उबगले । मुमुक्षु योगज्ञाना वळघले । पुढती न यों इया निगाले । पैजा जेथ ॥ ७७ ॥ संसाराचिया पायां पुढां । पळती वीतराग होडा । ओलांडोनि ब्रह्मपदाचा कर्मकडा । घालिती मागां ॥ ७८ ॥ अहंतादिभावां आपुलियां । झाडा देऊनि आघवेयां । पत्र घेती ज्ञानिये जया । मूळघरासी ॥ ७९ ॥ जिये कां वस्तूचें नेणणें । आणिलें थोर जगा जाणणें । नाहीं तें नांदविलें जेणें । मी तूं जगीं ॥ २८० ॥ पैं जेथुनी हे एवढी । विश्वपरंपरेची वेलांडी । वाढती आशा जैशी कोरडी । निदैवाची ॥ ८१ ॥ पार्था तें वस्तु पहिलें । आपणपें पैं

नाही, तसे काही एक दिसणार नाही. २६५. अर्जुना, अशारीतीने आत्मज्ञानरूपी तलवारीच्या पात्याने, वर मूळ आहे असा जो संसारवृक्ष, तो छेदून (म्हणजे आत्मविचाराने त्याचा निरास करून). २६६.

नंतर त्या (आपल्या) रूपास पाहावे, की ज्या ठिकाणी गेले असता पुनः (परत) येत नाहीत. ज्यापासून ही अनादि विश्व परंपरा (नसतीच) वाढली. अशा त्या आद्य पुरुषासच आत्मस्वरूपात ज्ञानाच्या अंगाने शरण जावे. ४.

मग आपल्याहून जे भिन्न प्रतीत होते, त्यासंबंधाने इदंभाव (हे-ते-पणा) स्फुरतो, त्याचा ज्या वस्तूच्या ठिकाणी किंचित्‌हि संबंध नसतो व (इदंच्या सापेक्ष आपल्यासंबंधाने अहंभाव (मीपणा) असतो. आत्मस्वरूप एकरस असल्या-कारणाने तेथे भिन्न प्रतीति नाही, म्हणून तेथे इदं स्फुरण नाही आणि इदं स्फुरण नाही, म्हणून) अहंस्फुरणहि जेथे नसते असे जे अहं-इदं वृत्तिशून्य, प्रसिद्ध असलेले आत्मस्वरूप, ते आपले स्वरूप आपणच पाहावे. २६७. परंतु समोर आरसा घेऊन जसे अज्ञानी लोक एका मुखाची दोन मुखे करून (म्हणजे बिंब व प्रतिबिंब अशा तऱ्हेने) आपणच आपल्याला पाहतात, तसे हे आत्मस्वरूपाला (दृश्य-द्रष्टा करून) पाहणे नको. २६८. अर्जुना, हे आपल्या आत्मस्वरूपाचे पाहाणे असे आहे की, विहीर खणण्यापूर्वी झरा जसा आपल्या उगमाच्या ठिकाणी (पाण्याने) भरलेला असतो, (तो जरी दृश्य झाला नाही, तरी तो आपल्या स्वरूपाने आहेच). २६९. अथवा पाणी आटल्यावर प्रतिबिंब जसे आपल्या बिंबाच्या ठिकाणी मिळते; अथवा घट फुटल्यावर जसे घटाकाश महाकाशाच्या ठिकाणी मिळते; २७०. अथवा अग्नीतील जळणारी लाकडे निःशेष संपल्यावर अग्नि जसा मूळ स्वरूपात येऊन मिळतो; त्याचप्रमाणे अर्जुना, जे आपण आपल्याला सहज पाहाणे आहे. २७१. जिभेने जशी आपली चव चाखावी अथवा डोळ्याने जसे आपले बुबुळ पाहावे, त्याप्रमाणे आपण आपल्याला पाहाणे आहे. २७२. अथवा तेज जसे तेजास मिळावे, अथवा आकाशाने जसे आकाशावर लोळावे किंवा पाणी जसे पाण्याच्याच पदरात भरावे. २७३. आपणच आपल्याला अद्वैतभावाने जे पाहावयाचे ते असे आहे, हे मी खरे सांगतो. २७४. जे आत्मस्वरूप पाहाणेपणा घेतल्याशिवाय पाहावे (दृश्यसापेक्ष द्रष्टाची कल्पना टाकून पाहावे) काही न जाणणे, हेच त्याचे जाणणे होय व ज्या ठिकाणाला (ज्या आत्मस्वरूपाला) आद्य पुरुष असे म्हणतात. २७५. त्या आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी देखील, मायोपाधीचा आश्रय घेऊन वेद आत्म-स्वरूपाचे वर्णन करण्यास तयार होतात आणि मग त्या ठिकाणी नामरूपाचा व्यर्थ गलबला करतात. २७६. संसार व स्वर्ग यास कंटाळलेले आणि अष्टांगयोग व ज्ञान, यांचा आश्रय केलेले मुमुक्षु लोक, पुन्हा स्वर्ग व संसार यांच्याकडे येणार नाहीत, अशा प्रतिज्ञेने ज्या आत्मस्वरूपा-कडे जाण्यास निघाले; २७७. ते वैराग्यशील पुरुष (संसार त्यांचा पाठलाग करीत असतांना) त्या संसाराच्या पायापुढे प्रतिज्ञेने पळतात व कर्माचा शेवट जो सत्यलोक हाच कोणी कडा, त्या कड्याचे उल्लंघन करून, त्यास मागे टाकतात. २७८. आपल्या अहंकारादि सर्व अनात्मवृत्तीचा झाडा देऊन, ज्या मूळच्या आत्म-स्वरूपरूपी घरास जाण्याकरिता, ज्ञानी लोक दाखला घेतात; २७९. ज्या वस्तूच्या अज्ञानाने, जगाचे विपरीत असलेले जबरदस्त मिथ्या ज्ञान उत्पन्न केले आणि ज्या वस्तूच्या अज्ञानाने, नसलेले मी तूं पण जगात प्रचारात आणले; २८०. ज्याप्रमाणे निर्दैवी पुरुषाची पोकळ आशा वाढत असते, त्याप्रमाणे ज्या ज्या स्वरूपापासून विश्व-परंपरेच्या विस्ताराची एवढी वाढ होते, २८१. अर्जुना, ते आपले मूळ आत्मस्वरूप आपण आपल्याच ठिकाणी पाहावे. ते कसे तर जसे थंडीने थंडी थंड व्हावी त्याप्रमाणे (अभिप्राय असा की, या हिवाच्या (थंडीच्या) दृष्टांतास त्रिपुटी जशी एक आहे त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपात दृश्य, द्रष्टा

आपुलें । पाहिजे जैसें हिंवलें । हिंव हिंवें ।। ८२ ।। आणीकही एक तया । वोळखण असे धनंजया । तरी जया कां भेटलिया । येणेंचि नाहीं ।। ८३ ।। परी तया भेटती ऐसे । जे ज्ञानें सर्वत्र सरिसे । महाप्रळयांबूचें जैसें । भरलेपण ।। ८४ ।।

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ।। ५ ।।

जया पुरुषांचें कां मन । सांडोनि गेले मोहमान । वर्षांतीं जैसें घन । आकाशातें ।। ८५ ।। निकवड्या निष्ठुरा । उबगिजे जेवीं सोयरा । तैसे नागवती विकारां । वेटाळू जे ।। ८६ ।। फळली केळी उन्मळे । तैसी आत्मलाभें प्रबळें । जयांची क्रिया ढाळेंढाळें । गळती आहे ।। ८७ ।। आगी लागलिया रुखीं । देखोनि सैरा पळती पक्षी । तैसे सांडिले अशेखीं । विकल्पीं जे ।। ८८ ।। आइकें सकळ दोषतृणीं । अंकुरिजती जिये मेदिनी । तिये भेदबुद्धीची काहाणी । नाहीं जयातें ।। ८९ ।। सूर्योदयासरिसी । रात्री पळोनि जाय आपैसी । गेली देहअहंता तैसी । अविद्येसवें ।। २९० ।। पैं आयुष्यहीना जीवातें । शरीर सांडी जेवीं अवचितें । तेवीं निदसुरें द्वैतें । सांडिले जे ।। ९१ ।। लोहाचें सांकडें परिसा । न जोडे अंधारु रवि जैसा । द्वैतबुद्धीचा तैसा । सदा दुकाळ जया ।। ९२ ।। अगा सुखदुःखाकारें । द्वंद्वें देहीं जियें गोचरें । तियें जयां कां समोरें । होतीचिना ।। ९३ ।। स्वप्नींचें राज्य कां मरण । नोहे हर्षशोकासि कारण । उपवढलिया जाण । जियापरी ।। ९४ ।। तैसे सुखदुःखरूपीं । द्वंद्वीं जे पुण्यपापीं । न घेपिजती सर्पीं । गरुड जैसे ।। ९५ ।। आणि अनात्मवर्गनीर । सांडूनि आत्मरसाचें क्षीर । चरताति जे सविचार । राजहंस ।। ९६ ।। जैसा वर्षोनि भूतळीं । आपला रसु अंशुमाळी । मागौता आणि रश्मिजाळीं । बिंबासीचि ।। ९७ ।। तैसें आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारावाटीं । ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे ।। ९८ ।। किंबहुना आत्मयाचां । निर्धारीं विवेकु जयांचा । बुडाला वोघु गंगेचा । सिंधू जैसा ।। ९९ ।। पैं आघवेंचि आपुलेपणें । नुरेचि जयां अभिलाषणें । जैसें येथूनि पऱ्हां जाणें । आकाशा नाहीं ।। ३०० ।। जैसा अग्नीचा डोंगरु । नेघे कोणी बीजअंकुरु । तैसा मनीं जयां विकारु । उदैजेना ।। १ ।। जैसा काढिलिया मंदराचळु । राहे क्षीराब्धि निश्चळु । तैसा नुठी जयां सळु । कामोर्मींचा ।। २ ।। चंद्रमा कळीं धाला । न दिसे कोणें आंगीं वोसावला । तेवीं अपेक्षेचा अवखळा । न पडे

व दर्शन ही त्रिपुटी एक आहे असे समजणे, हेच आपण आपल्या मूळ स्वरूपाला पाहणे होय.) २८२. अर्जुना, आत्मस्वरूपाला ओळखण्याची आणखी एक खूण आहे. ती ही की, ज्याच्याशी ऐक्य झाले असता, पुनर्जन्मच प्राप्त होत नाही. २८३. परंतु महाप्रळय काळच्या पाण्याने जसे सर्वत्र सारखे भरलेपण असते, तसे ज्ञानाने ज्यांचा आत्मभाव सर्वत्र सारखा पसरलेला असतो, असे जे पुरुष, ते त्या आत्मवस्तूला भेटतात. २८४.

मानमोहरहित, संगरूपी दोष जिंकलेले, आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी ज्यांची नित्य स्थिति आहे असे, सर्व काम पूर्णपणे निवृत्त झालेले, सुख व दुःख नांवाच्या द्वंद्वापासून कायमचे मुक्त झालेले असे ज्ञानी त्या अत्युच्च पदाप्रत जातात. ५.

वर्षाऋतूच्या शेवटी ज्याप्रमाणे ढग आकाशाला टाकून जातात, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाच्या मनाला मोह व मान आपण स्वतः टाकून गेले. २८५. ज्याप्रमाणे दरिद्री व निर्दय अशा पुरुषाला त्याचे नातलग कंटाळतात त्याप्रमाणे जे पुरुष विकाराच्या तावडीत सांपडत नाहीत. २८६. ज्याप्रमाणे फळाला आलेले केळीचे झाड आपोआप उपटून पडते, त्याप्रमाणे प्रबल आत्मलाभामुळे ज्याची क्रिया हळूहळू (आपोआप) सुटत आहे. २८७. ज्याप्रमाणे वृक्षाला आग लागली असे पाहून (त्या वृक्षावर असलेले पक्षी) जिकडे रस्ता सांपडेल तिकडे पळतात, त्याप्रमाणे सर्व विकल्पांनी ज्या पुरुषास टाकले (आहे). २८८. अर्जुना, ऐक. ज्या भेदरूपी जमिनीवर सर्व प्रकारचे दोषरूपी गवत वाढते, त्या भेदबुद्धीची ज्यांच्या ठिकाणी वार्ताहि नसते. २८९. सूर्योदयाबरोबर ज्याप्रमाणे रात्र आपोआप पळून जाते, त्याप्रमाणे ज्या (पुरुषांपासून) अविद्येसह देहाहंता पळून गेली. २९०. ज्याप्रमाणे आयुष्य संपलेल्या जीवाला शरीर एकदम टाकून देते, त्याप्रमाणे जे पुरुष अज्ञानात्मक द्वैताकडून टाकले गेलेले आहेत. २९१. ज्याप्रमाणे परिसाला लोखंडाचा दुष्काळ असतो अथवा ज्याप्रमाणे सूर्याला काळोख सांपडत नाही, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषांना द्वैतबुद्धीचा नेहमी दुष्काळ असतो. २९२. अरे अर्जुना, सुखदुःखरूपी द्वंद्वे, जी या देहात अनुभवास येतात, ती ज्या पुरुषांच्या समोर येतच नाहीत. २९३. ज्याप्रमाणे जागे झाले असता स्वप्नातील राज्यप्राप्ति अथवा मरण ही आनंदास व दुःखास कारण होत नाहीत, असे समज. २९४. सर्पाकडून गरुड जसा धरला जात नाही, त्याप्रमाणे सुखदुःख व पुण्यपापरूपी द्वंद्वांकडून जे वेढले जात नाहीत. २९५. आणि जे ज्ञानरूपी राजहंस अनात्मपदार्थमात्ररूपी पाणी टाकून, आत्मरसरूपी दूध सेवन करतात. २९६. ज्याप्रमाणे सूर्य हा, आपलाच रस पृथ्वीवर वर्षून, पुन्हा तोच रस आपल्या किरणसमुदायांच्या द्वारे (आकर्षून) आपल्या बिंबाच्या ठिकाणीच आणतो. २९७. त्याप्रमाणे जो आत्मभाव, खऱ्या स्वरूपाच्या भ्रांतीमुळे, देहादि अनेक अनात्म वस्तूंच्या ठिकाणी पसरलेला आहे तो आत्मभाव, ते सत्पुरुष, (पुन्हा) आपल्या ज्ञानदृष्टिद्वारा नेहमी आपल्या ठिकाणीच एकत्वाने पाहतात. २९८. फार काय सांगावे ! गंगेचा ओघ जसा समुद्रात तद्रूप होतो, तसा त्या सत्पुरुषांचा विवेक आत्म्याच्या निश्चयामध्ये तद्रूप होतो. २९९. ज्याप्रमाणे (आकाश हे सर्वव्यापी असल्यामुळे) आकाशाला या ठिकाणाहून पलीकडच्या ठिकाणाला जाण्याचे कारण नाही, त्याप्रमाणे आपणच सर्व झाल्याकारणाने, ज्यांना इच्छा करण्याचे कारणच राहत नाही. ३००. जसा अग्नीचा डोंगर कोणत्याहि बीजाचा अंकुर घेत नाही, त्याप्रमाणे ज्याच्या मनामध्ये कोणताच विकार उत्पन्न होत नाही; ३०१. (समुद्रमंथनाच्या वेळी मंदार पर्वताची रवी केली होती,) ती मंदार पर्वताची रवी क्षीरसागरातून काढल्यानंतर, तो क्षीरसागर जसा शांत राहिला, त्याप्रमाणे ज्यांच्या अंतःकरणात कामरूपी लाटेची उसळी उत्पन्न होत नाही; ३०२. जसा षोडश कलांनी युक्त चंद्र कोणत्याहि अंगाने अपूर्ण दिसत नाही, त्याप्रमाणे

जयां ॥ ३ ॥ हें किती बोलूं असांगडें । जेवीं परमाणु नुरे वायूपुढें । तैसें विषयांचें नावडे । नांवचि जयां ॥ ४ ॥ एवं जे जे कोणी ऐसे । केले ज्ञानाख्यहुताशें । ते तेथ मिळती जैसें । हेमीं हेम ॥ ५ ॥ तेथ म्हणिजे कवणें ठाईं । ऐसेंही पुससी कांहीं । तरी तें पद गा नाहीं । वेंचु जया ॥ ६ ॥ दृश्यपणें देखिजे । कां ज्ञेयत्वें जाणिजे । अमुकें ऐसें म्हणिजे । तें जें नव्हे ॥ ७ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

पैं दिपाचिया बंबाळीं । कां चंद्र हन जें उजळी । हें काय बोलों अंशुमाळी । प्रकाशी जें ॥ ८ ॥ तें आघवेंचि दिसणें । जयातें कां न देखणें । विश्व भासतसे जेणें । लपालेन ॥ ९ ॥ जैसें शिंपीपण हारपे । तंव तंव खरें होय रुपें । कां दोरी लपतां सापें । फार होइजे ॥ ३१० ॥ तैसीं चंद्रसूर्यादि थोरें । इयें तेजें जियें फारें । तियें जयाचेनि आंधारें । प्रकाशती ॥ ११ ॥ ते वस्तु कीं तेजोराशी । सर्वभूतात्मक सरिसी । चंद्रसूर्यांचां मानसीं । प्रकाशे जे ॥ १२ ॥ म्हणौनि चंद्रसूर्य कडवसां । पडती वस्तूचिया प्रकाशा । यालागीं तेज जें तेजसा । तें वस्तूचें आंग ॥ १३ ॥ आणि जयाचां प्रकाशीं । जग हारपे चंद्रार्केंसीं । सचंद्र नक्षत्रें जैसीं । दिनोदयीं ॥ १४ ॥ नातरी प्रबोधलिये वेळे । ते स्वप्नींची डिंडी मावळे । कां नुरेचि सांजवेळे । मृगतृष्णिका ॥ १५ ॥ तैसा जिये वस्तूचां ठायीं । कोण्हीच कां आभासु नाहीं । तें माझें निजधाम पाहीं । पाटाचें गा ॥ १६ ॥ पुढती जे तेथ गेले । ते न घेतीचि माघौतीं पाउलें । महोदधीं कां मिनले । स्रोत जैसे ॥ १७ ॥ कां लवणाची कुंजरी । सूदलिया लवणसागरीं । होयचि ना माघारी । परती जैसी ॥ १८ ॥ नाना गेलिया अंतराळा । न येतीचि वन्हिज्वाळा । नाहीं तप्तलोहौनि जळा । निघणें जेवीं ॥ १९ ॥ तेवीं मजसीं एकवाट । जे जाले ज्ञानें चोखट । तयां पुनरावृत्तीची वाट । मोडली गा ॥ ३२० ॥ तेथ प्रज्ञापृथ्वीचा रावो । पार्थु म्हणे जी जी महापसावो । परी विनंती एकी देवो । चित्त देतु ॥ २१ ॥ तरी देवेंसि स्वयें एक होती । मग माघौते जे न येती । तें देवेंसि भिन्न आथी । कीं अभिन्न जी ॥ २२ ॥ जरी भिन्नचि अनादिसिद्ध । तरी न येती हें असंबद्ध । जे फुलां गेलें षट्पद । ते फुलेंचि होतु पां ॥ २३ ॥ पैं लक्ष्याहुनि अनारिसें । बाण लक्ष्यीं

कसलीहि इच्छा उत्पन्न होणे, हे न्यून ज्यांच्या ठिकाणी नसते; ३०३. त्या पुरुषांची गोष्ट निरुपम आहे, तेव्हा त्या पुरुषांचे मी किती वर्णन करू ? ज्याप्रमाणे वायूच्या जोरापुढे रजःकणांचा टिकाव लागत नाही, त्याप्रमाणे ज्यांना विषयांचे नांव देखील आवडत नाही; ३०४. याप्रमाणे आत्मज्ञान म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या अग्नीने जे कोणी असे (वर वर्णन केल्याप्रमाणे) केलेले आहेत, ते त्या आत्मस्वरूपात, जसे सोन्यात सोने मिळते, त्याप्रमाणे मिळतात. ३०५. परंतु तेथे म्हणजे कोणत्या ठिकाणी, असे देखील कांही तूं विचारशील, तर ज्या ठिकाणाला नाश नाही ते. ते ठिकाण होय. ३०६. जे पाहण्याचा विषय म्हणून पाहिले जाते व जे जाणण्याचा पदार्थ म्हणून समजले जाते किंवा जे कांही एक विशेष प्रकारचे आहे, असा ज्याविषयी व्यवहार होतो, असे जे जे आहे, त्यापैकी जे नाही (तेथे ते मिळतात). ३०७.

ते (पद) सूर्य प्रकाशित करीत नाही, चंद्र नाही, अग्नि नाही, ज्या ठिकाणी गेल्यावर (गेलेले लोक) परत मागे पाऊलच घेत नाहीत ते माझे अत्यंत श्रेष्ठ निजधाम होय. ६.

परंतु दिव्याच्या दिपवून टाकणाऱ्या प्रकाशाने जे प्रकाशले जाते अथवा चंद्र ज्याला प्रकाशित करतो, यांचीच गोष्ट काय सांगावी ! (परंतु) सूर्यहि ज्याचे प्रकाशन करतो. ३०८. वरील तीन प्रकारच्या प्रकाशाने जगातील सर्व वस्तूंचे दिसणे, म्हणजे ज्याला (आत्मस्वरूपाला) न पाहणें होय. (कारण की, आत्मस्वरूपाला पाहण्यांत इतर वस्तूंचा निरास होतो.) जे आत्मस्वरूप लपले असता विश्व भासते. ३०९. ज्याप्रमाणे शिंपीचे शिंप म्हणून यथार्थ ज्ञान जसजसे नाहीसे होते, तसतसे त्या शिंपीवर मिथ्या भासणारे रूपे खरे आहे, असे भासावयास लागते. अथवा दोरीच्या यथार्थ स्वरूपाच्या अज्ञानात सापाचा भास जसा जास्त दृढ होत जातो; ३१०. त्याप्रमाणे चंद्र - सूर्य इत्यादिक जी ही मोठमोठाली तेजे आहेत, ती ज्या आत्मवस्तूच्या अज्ञानात प्रकाश करतात. ३११. ती आत्मवस्तु केवळ तेजाची रास आहे आणि ती आत्मवस्तु सर्व प्राण्यांमध्ये आत्मत्त्वेकरून सारखी व्याप्त आहे व जी चंद्रसूर्यांच्या मनात प्रकाशते. ३१२. चंद्र सूर्य हे वस्तूंच्या प्रकाशाने पडणारे कवडसे आहेत म्हणून तेजस्वी वस्तूंमध्ये जे तेज आहे, ते वस्तूचे अंग आहे. ३१३. आणि ज्याप्रमाणे सूर्योदयी चंद्रासह नक्षत्रे लोपतात, त्याप्रमाणे ज्या आत्मवस्तूच्या प्रकाशात चंद्रसूर्यासह सर्व जग लोपून जाते. ३१४. अथवा जागे झाल्यावर जसा स्वप्नातील पसारा नाहीसा होतो अथवा संध्याकाळी जसे मृगजळ राहत नाही. ३१५. त्याप्रमाणे ज्या आत्मवस्तूच्या ठिकाणी कोणताच भास नाही, अर्जुना, ते माझे श्रेष्ठ ठिकाण आहे, असे समज. ३१६. तेथे (निजधामाच्या ठिकाणी) जे लोक गेले, ते पुन्हा मागे पाऊल घेत नाहीत. (म्हणजे पुन्हा जन्माला येत नाहीत), (ते कसे तर) जसे महासागरास मिळालेले नद्यांचे ओघ (जसे माघारी येत नाहीत तसे). ३१७. अथवा मिठाची हत्तीण ज्या प्रमाणे खाऱ्या समुद्रात घातली असता, ती जशी परत माघारी येतच नाही. ३१८. अथवा आकाशात गेलेल्या अग्नीच्या ज्वाळा जशा परत येत नाहीत, (अथवा) ज्याप्रमाणे तापलेल्या लोखंडापासून पाण्याला परत येणे नाही. ३१९. त्याप्रमाणे शुद्ध ज्ञानाने जे माझ्या स्वरूपी मिळाले, त्यांना पुनर्जन्माचा मार्ग मोडला. ३२०. यावर बुद्धिरूपी पृथ्वीचा राजा जो अर्जुन, तो म्हणतो, महाराज, (हे आपले आत्मबोध सांगणे) हा मोठा प्रसाद आहे. परंतु माझ्या एका विनंतीकडे देवांनी लक्ष द्यावे. ३२१. तर महाराज, जे पुरुष देवाशी स्वतः एक होतात, (तुमच्या स्वरूपाशी ऐक्याला पावतात) व मग माघारी येत नाहीत, ते पुरुष (मूळचे) आपल्याशी (देवाशी) भिन्न असतात अथवा अभिन्न असतात ? ३२२. जर ते पुरुष स्वरूपेकरून मूळचे भिन्नच असले, तर ते माघारी येत नाहीत, हे आपले म्हणणे विसंगत आहे. कारण की, हे आपले म्हणणे खरे असेल तर मग, फुलात गुंग झालेले भ्रमर खरोखर फुलेच व्हावयास

शिवोनि जैसे । मागुते पडती तैसे । येतीचि ते ।। २४ ।। नातरी तूंचि ते स्वभावें । तरी कोणें कोणासि मिळावें । आपणयासी आपण रुपावें । शस्त्रें केवीं ।। २५ ।। म्हणोनि तुजसी अभिन्ना जीवां । तुझा संयोगवियोगु देवा । नये बोलों अवयवां । शरीरेंसीं ।। २६ ।। आणि जे सदां वेगळे तुजसीं । तया मिळणी नाहीं कोणे दिवसीं । मा येती न येती हे कायसी । वायबुद्धि ।। २७ ।। तरी कोण गा तूतें । पावोनि न येती माघौते । हें विश्वतोमुखा मातें । बुझावीं जी ।। २८ ।। इये आक्षेपीं अर्जुनाचां । जो शिरोमणि सर्वज्ञांचा । तोषला बोध शिष्याचा । देखोनियां ।। २९ ।। मग म्हणे गा महामती । मातें पावोनि न येती पुढती । ते भिन्नाभिन्न रिती । आहाती दोनी ।। ३३० ।। जैं विवेकें खोलें पाहिजे । तरी मी तेचि ते सहजें । ना आहाचवाहाच तरी दुजे । ऐसेही गमती ।। ३१ ।। जैसे पाणियांहि वेगळ । आपजतां दिसती कल्लोळ । एऱ्हवीं तरी निखिळ । पाणीचि तें ।। ३२ ।। कां सुवर्णाहुनि आनें । लेणीं गमती भिन्नें । मग पाहिजे तंव सोनें । आघवेंचि तें ।। ३३ ।। तैसें ज्ञानाचिये दिठी । मजसीं अभिन्नचि ते किरीटी । येर भिन्नपण तें उठी । अज्ञानास्तव ।। ३४ ।। आणि साचोकारेनि वस्तुविचारें । कैंचे मज एकासि दुसरें । जें भिन्नाभिन्न-व्यवहारें । उमसिजेल ।। ३५ ।। आघवेंचि आकाश सूनि पोटीं । बिंबचि जैं आते खोटी । तैं प्रतिबिंब कैं उठी । कें रश्मि शिरे ।। ३६ ।। कां कल्पांतींचिया पाणिया । काय वोत भरताती धनंजया । म्हणोनि कैंचे अंश अविक्रिया । एका मज ।। ३७ ।। परी ओघाचेनि मेळें । पाणी उजू परी वांकुडें जालें । रवी दुजेपण आलें । तोयबगें ।। ३८ ।। व्योम चौफळें कीं वाटोळें । हें ऐसें कायिसयाही मिळे । परी घटमठीं वेंटाळे । तैसेंही आथी ।। ३९ ।। हां गा निद्रेचेनि आधारें । काय एकलेनि जग न भरे । स्वप्नीचेनि जैं अवतरे । रायपणें ।। ३४० ।। कां मिनलेनि किडाळें । वानिभेदासि ये सोळें । तैसा स्वमाया वेंटाळें । शुद्ध जैं मी ।। ४१ ।। तैं अज्ञान एक रूढे । तेणें कोऽहंविकल्पांचें मांडे । मग विवरूनि कीजे फुडें । देहो मी ऐसें ।। ४२ ।।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।। ७ ।।

पाहिजेत. ३२३. स्वरूपाने लक्ष्याहून वेगळे असलेले बाण, लक्ष्याला शिवून (लक्ष्यरूप न होता) जसे पुन्हा वेगळे पडतात, तसे ते पुरुष, देवाच्या स्वरूपाला स्पर्श करून, देवाशी ऐक्याला न पावता, पुन्हा माघारी येतीलच. ३२४. अथवा ते पुरुष जर स्वभावतः तूंच असले (म्हणजे त्यांचे व तुझे स्वरूप मूळचे एकच असले) तर मग कोणी कोणाला मिळावयाचे ? शस्त्राने आपण आपल्याला कसे रुपावयाचे ? ३२५. म्हणून देवा, ज्याप्रमाणे शरीर व शरीराचे अवयव, यांचा संयोग अथवा वियोग म्हणता येत नाही, त्याप्रमाणे तुझ्याशी अभिन्न जे जीव, त्यांचा तुझ्याशी संयोग अथवा वियोग (होतो), हे म्हणता येत नाही. ३२६. आणि तुझ्याशी जे सदा भिन्न आहेत, त्यांना कोणत्याहि काळी तुझ्यात मिळता यावयाचे नाही. मग ते तुझ्या स्वरूपाहून माघारी येतात अथवा येत नाहीत, ही कसली व्यर्थ समजूत ! ३२७. तरी तुझ्या स्वरूपाला पावून माघारी येत नाहीत, ते कोण ? हे सर्व बाजूंना मुख असलेल्या देवा, हे मला समजावून सांग. ३२८. अर्जुनाने अशी शंका केल्यावर, तो जाणत्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेला श्रीकृष्ण परमात्मा, आपल्या शिष्याचा बोध पाहून, संतुष्ट झाला. ३२९. मग देव म्हणतात, हे विशालबुद्धीच्या अर्जुना, माझ्या स्वरूपी ऐक्याला पावून जे पुन्हा माघारी येत नाहीत, त्यांच्या मूळ स्वरूपासंबंधाने ते वेगळे आहेत व ते वेगळे नाहीत, असे दोन्ही प्रकार संभवतात. ३३०. जर खोल विचाराने (आत्म-दृष्टीने) पाहिले, तर ते पुरुष स्वभावतः मद्रूपच आहेत आणि जर वरवरच्या दृष्टीने (देहदृष्टीने) पाहिले तर ते माझ्याहून वेगळे आहेत, असेहि वाटतात. ३३१. ज्याप्रमाणे लाटा उत्पन्न होत असतात, त्या पाण्याहून वेगळ्या आहेत असे दिसते; पण विचार करून पाहिले तर, त्या लाटा केवळ पाणीच आहेत. ३३२. अथवा (आकाराच्या दृष्टीने पाहिले असता) दागिने सोन्याहून भिन्न आहेत, असे वाटते. मग (विचाराच्या दृष्टीने) पाहिले असता ते दागिने सर्व सोनेच आहेत. ३३३. त्याप्रमाणे ज्ञानाच्या दृष्टीने, अर्जुना, ते पुरुष माझ्याशी अभिन्नच आहेत. दुसरे जे वेगळेपण उत्पन्न होते, ते अज्ञानामुळे होते. ३३४. आणि खरोखर वस्तुविचाराने (आत्मदृष्टीने) पाहिले असता, मी जो एक, त्या मला दुसरे कोठले ? की, जे वेगळे आहे किंवा एक आहे, असा व्यवहार होऊन, तत्द्वारा उघड करता येईल ? ३३५. जर सर्वच्या सर्व आकाश पोटात घालून (सूर्य) बिंबाने ब्रह्मांडगोल व्यापून टाकला, तर त्या सूर्याचे प्रतिबिंब कोठे उत्पन्न होईल ? आणि त्याची किरणे कोठे शिरतील ? ३३६. अथवा कल्पांतकाळाचे जे आब्रह्मस्तंबपर्यंत उदक असते, त्याचे पाट फुटून प्रवाह वाहतात काय ? एवढ्याकरिता मी जो एक अविकारी, त्या मला अंश कोठले ? ३३७. परंतु पात्राच्या संबंधामुळे (नदीचे) पाणी सरळ (असता) पण वाकडे झाले. पाण्याच्या संबंधाने (पाण्यात प्रतिबिंब पडल्याकारणाने) सूर्याला दीनपणा (बिंबपणा व प्रतिबिंबपणा असा) आला. ३३८. हे आकाश चौकोनी अथवा वाटोळे, असे कशाने मिळणार आहे ? परंतु आकाश जेव्हां घटाकडून अथवा मठाकडून वेष्टिले जाते, तेव्हां तसेहि (वाटोळे अथवा चौकोनी) असते. ३३९. अरे, निद्रेच्यामुळे उत्पन्न झालेल्या स्वप्नात जेव्हां (निजणारा) आपण राजा म्हणून प्रगट होतो, तेव्हां त्याच्या एकट्याहून (स्वप्नातील) सर्व जग भरले जात नाही काय ? ३४०. अथवा हिणकस धातु मिसळला असता शंभर नंबरी सोने जसे निरनिराळ्या कसाला येते, त्याप्रमाणे शुद्ध जो मी, तो जेव्हां आपल्या मायेने वेटाळला जातो, ३४१. तेव्हां (माझ्या ठिकाणी) एक अज्ञानाचा मुख्यतः व्यवहार होतो. त्या योगाने, मी कोण, अशा संशयास आरंभ होतो आणि मग विचाराने, देह मी, असा निश्चय केला जातो. ३४२.

माझाच सनातन अंश जीवलोकांमध्ये जीवरूप पावलेला आहे, तो प्रकृतीच्या ठिकाणी स्थित अशा मनादिकरून सहा इंद्रियांना (आपल्याजवळ) ओढून घेतो. ७.

ऐसें शरीराचि येवढें । जैं आत्मज्ञान वेगळें पडे । तैं माझा अंशु ऐसें आवडे । थोडेपणें ॥ ४३ ॥ समुद्र कां वायुवशें । तरंगाकार उल्लसे । तो समुद्रांशु ऐसा दिसे । सानिवा जेवीं ॥ ४४ ॥ तेवीं जडातें जीवविता । देहअहंता उपजविता । मी जीव गमें पंडुसुता । जीवलोकीं ॥ ४५ ॥ पैं जीवाचिया बोधा । गोचरु जो हा धांदा । तो जीवलोकशब्दा । अभिप्रावो ॥ ४६ ॥ अगा उपजणें निमणें । हें साचचि जें कां मानणें । तो जीवलोकु मी म्हणें । संसारु हन ॥ ४७ ॥ एवंविध जीवलोकीं । तूं मातें ऐसा अवलोकीं । जैसा चंद्रु कां उदकीं । उदकातीत ॥ ४८ ॥ पैं काश्मीराचा रवा । कुंकुमावरी पांडवा । आणिका गमे लोहिवा । तो तरी नव्हे ॥ ४९ ॥ तैसें अनादिपण न मोडे । माझें अक्रियत्व न खंडे । परी कर्ता भोक्ता ऐसें आवडे । ते जाण गा भ्रांती ॥ ३५० ॥ किंबहुना आत्मा चोखटु । होऊनि प्रकृतीसी एकवटु । बांधे प्रकृतिधर्माचा पाटु । आपणपयां ॥ ५१ ॥ पैं मनादि साही इंद्रियें । श्रोत्रादि प्रकृतिकार्यें । तियें माझीं म्हणौनि होये । व्यापारारूढ ॥ ५२ ॥ जैसें स्वप्नीं परिव्राजें । आपणपयां आपण कुटुंब होईजे । मग तयाचेनि धांविजे । मोहें सैरा ॥ ५३ ॥ तैसा आपलिया विस्मृती । आत्मा आपणचि प्रकृती- । सारिखा गमोनि पुढती । तियेसीचि भजे ॥ ५४ ॥ मनाचां रथीं वळघे । श्रवणाचिया द्वारें निघे । मग शब्दाचिया रिघे । रानामाजीं ॥ ५५ ॥ तोचि प्रकृतीचा वागोरा । करी त्वचेचिया मोहरा । आणि स्पर्शाचिया घोरा । वना जाय ॥ ५६ ॥ कोणे एके अवसरीं । रिघोनि नेत्राचां द्वारीं । मग रूपाचां डोंगरीं । सैरा हिंडे ॥ ५७ ॥ कां रसनेचिया वाटा । निघोनि गा सुभटा । रसाचा दरकुटा । भरोंचि लागे ॥ ५८ ॥ नातरी येणेंचि घ्राणें । देहेशु करी निघणें । मग गंधाचीं दारुणें । आडवें लंघी ॥ ५९ ॥ ऐसेनि देहेंद्रियनायकें । धरूनि मन जवळिकें । भोगिजती शब्दादिकें । विषयभरणें ॥ ३६० ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

परी कर्ता भोक्ता ऐसें । हें जीवाचें तैंचि दिसे । जैं शरीरीं कां पैसे । येकाधिये ॥ ६१ ॥ जैसा आथिला आणि विलासिया । तैंचि वोळखों ये धनंजया । जैं राजसेव्या ठाया । वस्तीसि ये ॥ ६२ ॥ तैसा अहंकर्तृत्वाचा वाढु । कां विषयेंद्रियांचा धुमाडु । हा जाणिजे तैं निवाडु । जैं देह पावे ॥ ६३ ॥ अथवा शरीरातें सांडी । तऱ्ही इंद्रियांची तांडी । हे आपणपयांसवें काढी । घेऊनि जाय ॥ ६४ ॥ जैसा अपमानिला अतिथि ।

याप्रमाणे, जेव्हां आपल्या स्वतःच्या विषयीचे ज्ञान, शरीर तेवढेच आपण, इतके मर्यादित होऊन व्यापक स्वरूपापासून वेगळे होते, त्या वेळेस त्याच्या मर्यादितपणाच्या धर्मावरून, तो माझा एक भाग आहे, असे वाटते. ३४३. समुद्र हा वायूच्या योगाने, लाटांच्या आकाराने प्रगट होतो; तो लाटांचा आकार जसा समुद्राचा लहानसा अंश असा दिसतो. ३४४. त्याप्रमाणे, अर्जुना, जड देहाला सचेतन करणारा आणि त्या एकदेशी देहासंबंधाने अहंकार उत्पन्न करणारा जो मी, तोच मी, जीवलोकात जीव असा वाटतो. ३४५. जीवाच्या ज्ञानाला जी ही घडामोड चाललेली दिसते, ती जीवलोक या शब्दाचा अर्थ होय. ३४६. अर्जुना, शरीर उत्पन्न झाले असता, मी जन्मास आलो व ते नाहीसे झाले, म्हणजे मी मेलो, याला खरे समजणे त्या समजुतीस मी जीवलोक अथवा संसार म्हणतो. ३४७. अशा प्रकारच्या जीवलोकात तूं मला, ज्याप्रमाणे चंद्र हा (प्रतिबिंबरूपाने) पाण्यात असून (बिंबरूपाने) पाण्याबाहेर आहे, त्याप्रमाणे पहा. ३४८. अर्जुना, स्फटिकाचा तुकडा केशरावर ठेवला असता (पाहाणाराला) तो तांबड्या रंगाचा आहे असे वाटते; परंतु (वास्तविक पाहिले असता) तो तर स्फटिक (स्वरूपाने) तांबडा नाही. ३४९. त्याप्रमाणे (जरी जीवलोकाच्या व्यापारात मी सांपडलो आहे असा भासलो तरी) माझा अनादिपणा नाहीसा होत नाही व त्याचप्रमाणे माझा कर्मरहितपणा मोडत नाही. परंतु मी कर्ता, भोक्ता आहे. असे जे वाटते, ती भ्रांति आहे, असे समज. ३५०. फार काय सांगावे ! निर्लेप जो आत्मा, तो अविद्याकार्य जे शरीर, त्याच्याशी एक होऊन, शरीराचे (जन्म मरणादि) धर्म आपल्या ठिकाणी पाहू लागतो. ३५१. मनासहित श्रोत्र आदिकरून जी सहा ज्ञानेंद्रिये, जी वास्तविक प्रकृतीची कार्ये असतांना, ती माझी आहेत म्हणून व्यापार करण्यास प्रवृत्त होतो. ३५२. ज्याप्रमाणे एखाद्या संन्याशाने स्वप्नामध्ये आपण आपले कुटुंब व्हावे आणि मग त्या बायकामुलांच्या मोहाने इकडे तिकडे धावावे; ३५३. त्याप्रमाणे आत्मा आपल्या मूळस्वरूपाच्या विसरामुळे, आपणच शरीर आहोत, असे समजून पुन्हा (विषयोपार्जनद्वारा) शरीरालाच भजतो. ३५४. जीवात्मा मनाच्या रथावर आरुढ होऊन श्रवणेंद्रियाच्या द्वाराने (शरीराबाहेर) निघतो आणि मग शब्दांच्या रानात प्रवेश करतो. ३५५. तोच प्रकृतीचा लगाम त्वचेकडे वळवून, मग स्पर्श-विषयरूपी भयंकर रानात जातो. ३५६. कधी नेत्राच्या द्वाराने बाहेर पडून, रूपाच्या डोंगरात मोकाट फिरतो. ३५७. अथवा अर्जुना, जिव्हाद्वारे बाहेर पडून, रसाची दरी (पोट) भरावयासच लागतो. ३५८. अथवा याच नाकाच्या द्वाराने, देहाचा स्वामी जो जीव, तो बाहेर निघतो व मग गंधविषयाची भयंकर राने ओलांडतो. ३५९. अशा तऱ्हेने देह आणि इंद्रिये, यांचा स्वामी जीव तो मनास हाताशी धरून शब्दादिक विषयांचा समुदाय भोगतो. ३६०.

जेव्हां (जीवरूपी) ईश्वर (नवीन) शरीर पावतो आणि जेव्हां शरीर टाकून देतो त्यावेळी तो गंधाश्रयापासून (पुष्पादिकांपासून) वायु ज्याप्रमाणे गंध नेतो त्याप्रमाणे, ही इंद्रिये घेऊन जातो. ८.

परंतु कर्ता, भोक्ता अशी जीवाची स्थिति तेव्हांच दिसते की, जेव्हां तो जीव (कर्मानुसार) एखाद्या स्थूल देहात प्रवेश करतो. ३६१. अर्जुना, जसा एखादा पुरुष ऐश्वर्यसंपन्न व विलासी आहे, हे तेव्हांच ओळखता येते की, जेव्हां तो एखाद्या प्रसिद्ध अशा राजधानीच्या ठिकाणी राहावयास येतो, ३६२. त्याप्रमाणे अहंकाराचे आधिक्य अथवा विषय व इंद्रिये यांचा धुमाकुळ, यांची स्पष्टता त्याच वेळेला दिसून येते की, जेव्हां जीवाला (कर्मानुसार एखादा) स्थूलदेह प्राप्त होतो. ३६३. अथवा जीव (जेव्हां एका) शरीरास टाकतो (तेव्हां) तरी तो आपल्याबरोबरच तो इंद्रियांचा समुदाय त्या शरीरातून काढतो व आपल्याबरोबरच तो इंद्रियसमुदाय दुसऱ्या शरीरात घेऊन जातो. ३६४. अपमान केलेला

ने सुकृताची संपत्ति । कां साइखडेयाची गति । सूत्रतंतू ॥ ६५ ॥ ना ना मावळतेनि तपनें । नेइजती लोकांचीं दर्शनें । हें असो द्रुती पवनें । नेईजे जैसी ॥ ६६ ॥ तेवीं मनःषष्ठां ययां । इंद्रियांतें धनंजया । देहराजु ने देहा-। पासूनि गेला ॥ ६७ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

मग येथ अथवा स्वर्गी । जेथ जें देह आपंगी । तेथ तैसेंचि पुढती पांगी । मनादिक ॥ ६८ ॥ जैसा मालवलिया दिवा । प्रभेसीं जाय पांडवा । मग उजळिजे तेथ तेधवां । तैसाचि फांके ॥ ६९ ॥ परी ऐसैसिया राहाटी । अविवेकियांचिये दिठी । येतुलें हें किरीटी । गमेचि गा ॥ ३७० ॥ जे आत्मा देहा आला । आणि विषयो येणेंचि भोगिला । अथवा देहोनि गेला । हें साचचि मानी ॥ ७१ ॥ एऱ्हवी येणें आणि जाणें । कां करणें आणि भोगणें । हें प्रकृतीचें तेणें । मानियेलें ॥ ७२ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् । यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

परी देहाचें मोटकें उभें । आणि चेतना तेथ उपलभे । तिये चळवळेचेनि लोभें । आला म्हणती ॥ ७३ ॥ तैसेंचि तयां संगती । इंद्रियें आपलालां अर्थी वर्तती । तया नांव सुभद्रापती । भोगणें जया ॥ ७४ ॥ पाठीं भोगक्षीण आपैसें । देह गेलिया तें न दिसे । तेथें गेला गेला ऐसें । बोभाती गा ॥ ७५ ॥ पैं रुखु डोलतु देखावा । तरी वारा वाजतु मानावा । रुखु नसे तेथें पांडवा । नाहीं तो गा ॥ ७६ ॥ कां आरसा समोर ठेविजे । आणि आपणपें तेथ देखिजे । तरी तेधवांची जालें मानिजे । काय आधीं नाहीं ॥ ७७ ॥ कां परता केलिया आरिसा । लोपु जाला तया आभासा । तरी आपणपें नाहीं ऐसा । निश्चयो करावा ॥ ७८ ॥ शब्द तरी आकाशाचा । परी कपाळीं पिटे मेघांचा । कां चंद्रीं वेगु अभ्राचा । आरोपिजे ॥ ७९ ॥ तैसे होईजे जाइजे देहें । तें आत्मसत्ते अविक्रिये । निष्टंकिती गा मोहें । आंधळे ते ॥ ३८० ॥ येथ आत्मा आत्मयाचां

अतिथी ज्याप्रमाणे (अपमान करणाराची) पुण्यरूपी संपत्ति घेऊन जातो अथवा दोरा तुटला असता तो कळसूत्री बाहुल्यांची गति (हालणे-चालणे) घेऊन जातो. ३६५. अथवा मावळत्या सूर्याकडून (ज्याप्रमाणे) लोकांच्या दृष्टचा नेल्या जातात; हा दृष्टांत राहू दे. वाऱ्याकडून जसा सुवास नेला जातो. ३६६. त्याप्रमाणे अर्जुना, देहराज जो जीव, तो एका देहातून बाहेर पडला असता (आपल्याबरोबर) मनासह पांच ज्ञानेंद्रिये नेतो. ३६७.

कान, डोळे, त्वचा, जिव्हा आणि घ्राण तसेच मन, यांचा अंगीकार करून हा जीवात्मा (शब्दादि) विषयांचा उपभोग घेतो. ९.

मग इहलोक अथवा स्वर्गात, तो जीव जेथे ज्या देहाचा आश्रय करतो, तेथे त्या देहात मनादिकांचा पुन्हा तसाच विस्तार करतो. ३६८. अर्जुना, जसा दिवा मालविला असता तो प्रभेसह जातो, मग तो लावला असता त्या वेळी लावलेल्या ठिकाणी तो (पूर्वीप्रमाणेच) प्रकाशतो. ३६९. परंतु अर्जुना, अशा या व्यवहारामध्ये अविचारी लोकांच्या दृष्टीला एवढे हे वाटतेच ३७०. की, आत्मा देहाला आला (जन्माला आला) आणि या आत्म्यानेच विषय भोगला, अथवा (आत्मा) देहातून गेला (मेला), हे (सर्व) खरेच मानतो. ३७१. सहज विचार करून पाहिले तर, जन्माला येणे व मरणे अथवा कर्म करणे आणि (कर्माचे फळ सुखदुःख ते) भोगणे, हे धर्म देहाचे असतांना तो अविचारी मनुष्य (ते आत्म्याचे धर्म आहेत असे) मानतो. ३७२.

(शरीर) सोडून जात असतांना, (शरीरात) राहत असतांना, (विषयांचा) उपभोग घेत असतांना अथवा (सुखादि) गुणांनी युक्त असतांना अज्ञानी याला (आत्म्याला देहाहून वेगळा असा) पाहू शकत नाहीत. परंतु ज्ञानरुपी चक्षूंनी युक्त असलेले (तो देहाहून वेगळा आहे असा त्याला) पाहतात. १०. प्रयत्न करणारे (सुसंस्कृत) योगी याला (आत्म्याला) आत्म्याच्या ठिकाणी पाहतात. यत्न करणारे पण ज्यांचे मन सुसंस्कृत नाही. (म्हणून ज्यांना वैराग्य नाही), असे अविवेकी यत्न करून देखील (आत्म्याला जसा आहे तसा) पाहू शकत नाहीत. ११.

परंतु लहानसा देह उत्पन्न झाला आणि त्या देहाच्या ठिकाणी चेतना प्रगट झाली की, त्या हालचालीच्या योगाने (आत्मा) जन्मास आला असे म्हणतात. ३७३. त्याप्रमाणे त्या चेतनेच्या (जीवाच्या) संगतीने इंद्रिये आपापल्या विषयात व्यवहार करतात, अर्जुना त्या व्यवहार करण्यालाच, जे अविचारी लोक (जीवाचे) भोगणे असे म्हणतात. ३७४. नंतर भोगक्षय झाल्यावर देह आपोआप पडला, म्हणजे ती हालचाल दिसत नाही. त्या वेळी अर्जुना, आत्मा गेला गेला असे ते ओरडतात. ३७५. झाड हालत असतांना पाहावे, तरच वारा वाहतो आहे, असे मानावे. (आणि) अर्जुना, जेथे झाडच नाही, तेथे तो (वारा) नाही काय ? ३७६. अथवा आरसा समोर ठेवावा आणि त्यात आपल्याला (आपल्या प्रतिबिंबाला) पाहावे, तेव्हांच आपण उत्पन्न झालो असे मानावे ? तर त्याच्या (आरसा पाहाण्याच्या) पूर्वी आपण नाही काय ? ३७७. अथवा आरसा बाजूला केल्यावर व त्या आरशातील प्रतिबिंबाचा लोप झाल्यावर, मग आपण स्वतः नाही, असा निश्चय करावा काय ? ३७८. (वास्तविक पाहिले तर) शब्द हा तर आकाशाचा (गुण) आहे, परंतु तो मेघांच्या कपाळावर मारला जातो (म्हणजे त्या शब्दाचा आरोप मेघावर केला जातो). अथवा चंद्रावर ढगाच्या वेगाचा आरोप केला जातो. ३७९. त्याप्रमाणे देहाने उत्पन्न व्हावे व नाश पावावे; ते (देहाचे उत्पन्न होणे व नाश पावणे), विकाररहित अशा आत्मसत्तेवर, ते आंधळे (अविचारी) लोक, भ्रमाने निश्चयपूर्वक आरोपित करतात, ३८०. त्या ठिकाणी (म्हणजे जन्ममरणादि विकार होत असतांना) आत्मा (जीवात्मा) आत्म्याच्या ठिकाणी पाहावा (म्हणजे जीवात्मा हा निर्विकार ब्रह्म आहे, असे समजावे) व देहाचे धर्म (जन्म-

ठायीं। देखिजे देहींचा धर्मु देहीं। ऐसे देखणें ते पाहीं। आन आहाती ॥ ८१ ॥ ज्ञानें कां जयांचे डोळे । देखोनि न राहाती देहींचे खोळे । सूर्यरश्मी आणियाळे । ग्रीष्मीं जैसें ॥ ८२ ॥ तैसी विवेकाचेनि पैसें । जयांची स्फूर्ती स्वरूपीं बैसे । ते ज्ञानिये देखती ऐसें । आत्मयातें ॥ ८३ ॥ जैसें तारांगणीं भरलें। गगन समुद्रीं बिंबलें। परी तें तुटोनि नाहीं पडिलें। ऐसें निवडे ॥ ८४ ॥ गगन गगनींचि आहे । हें आभासे तें वाये । तैसा आत्मा देखती देहें । गंवसिलाही ॥ ८५ ॥ खळाळाचां लगबगीं । फेडूनि खळाळाचां भागीं । देखिजे चंद्रिका कां उगी । चंद्रीं जेवीं ॥ ८६ ॥ कां नाडरचि भरे शोषे । सूर्यु तो जैसा तैसाचि असे । देह होतां जातां तैसें । देखती मातें ॥ ८७ ॥ घट मठु घडले । तेचि पाठीं मोडले । परि आकाश तें संचलें । असतचि असे ॥ ८८ ॥ तैसें अखंडे आत्मसत्ते । अज्ञानदृष्टिकल्पितें । हें देहचि होतें जातें । जाणती फुडें ॥ ८९ ॥ चैतन्य चढे ना वोहटे । चेष्टवी ना चेष्टे । ऐसें आत्मज्ञानें चोखटें । जाणती ते ॥ ३९० ॥ आणि ज्ञानही आपैतें होईल । प्रज्ञा परमाणुही उगाणा देईल । सकळ शास्त्रांचें येईल । सर्वस्व हातां ॥ ९१ ॥ परी ते व्युत्पत्ति ऐसी । जरी विरक्ती न रिगे मानसीं । तरी सर्वात्मका मजसीं । नव्हेची भेटी ॥ ९२ ॥ पैं तोंड भरो कां विचारा । आणि अंतःकरणीं विषयांसी थारा । तरी नातुडें धनुर्धरा । त्रिशुद्धीं मी ॥ ९३ ॥ हां गा वोसणतयाचां ग्रंथीं । काइ तुटती संसारगुंती । कीं परिवसिलेया पोथी । वाचिली होय ॥ ९४ ॥ नाना बांधोनियां डोळे । घ्राणीं लाविजती मुक्ताफळें । तरी तयांचें काय कळे । मोल मान ॥ ९५ ॥ तैसा चित्तीं अहंते ठावो । आणि जिभे सकळशास्त्रांचा सरावो । ऐसेनि कोडी एक जन्म जावो । परी न पविजे मातें ॥ ९६ ॥ जो एक मी कां समस्तीं । व्यापकु असें भूतजातीं । ऐक तिये व्याप्ती । रूप करूं ॥ ९७ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

तरी सूर्यासकट आघवी । हे विश्वरचना जे दावी । ते दीप्ति माझी जाणावी । आद्यंतीं आहे ॥ ९८ ॥ जळ शोषूनि गेलिया सविता । ओलांश पुरवीतसे जे माघौता । ते चंद्रीं पंडुसुता । ज्योत्स्ना माझी ॥ ९९ ॥

मरमणादि विकार) देहाचे आहेत असे समजावे. असे पाहणारे (जाणणारे) ते वेगळेच आहेत असे समज. ३८१. ज्याप्रमाणे ग्रीष्म ऋतूमध्ये सूर्याची अणकुचीदार किरणे मेघांच्या फळीचे भेदन करून बाहेर येतात, त्याप्रमाणे ज्यांची दृष्टि, देह दिसत असता ज्ञानाच्या योगाने देहाच्या आकारावर थांबत नाही, तर देहाचे निरसन करून आत्म्याला स्पर्श करते. ३८२. तसे विवेकाच्या विस्ताराने ज्या ज्ञान्यांची बुद्धि आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होते, ते ज्ञानी आत्म्याला याप्रमाणे पाहतात. ३८३. ज्याप्रमाणे नक्षत्रांनी भरलेले आकाश समुद्रात प्रतिबिंबित होते, परंतु ते (आकाश, खरोखर) तुटून (समुद्रात) पडले नाही, असे निःसंशय ओळखता येते. ३८४. आकाश आकाशाच्याच ठिकाणी आहे, हे (प्रतिबिंब) भासते ते मिथ्या आहे; त्याप्रमाणे ते (ज्ञानी) आत्मा देहात सांपडला असताहि तो देहाहून वेगळा आहे असे जाणतात. ३८५. खळखळ वाहणाऱ्या पाण्याची चंचलता खळखळ वाहणाऱ्या पाण्याच्याच ठिकाणी आहे असे समजून, (आता त्या खळखळ वाहणाऱ्या पाण्यात प्रतिबिंबित झालेले चांदणे जरी हालत असलेले दिसले तरी) चांदणे हे चंद्राच्या ठिकाणी स्थिर आहे, असे जसे पाहावे; ३८६. अथवा पाण्याचे डबकेच भरते व वाळते (व सूर्य जरी त्या डबक्यात प्रतिबिंबित झाला आहे तरी) तो सूर्य आपण आपल्या ठिकाणी आहे तसाच आहे, त्याप्रमाणे देह उत्पन्न होत असतांना व नाश पावत असतांना ते (ज्ञानी) मला तसा पाहतात. (म्हणजे देहाच्या उत्पत्तीबरोबर मी उत्पन्न होत नाही व देहाच्या नाशाबरोबर मी नाश पावत नाही, तर मी आहे तसाच आहे, असे ज्ञानी लोक मला जाणतात.) ३८७. घट व मठ हे तयार केले व नंतर ते मोडून टाकले. परंतु (घटामठाबरोबर त्यातील) आकाश न होता व न मोडता भरलेले आहे तसेच आहे. ३८८. त्याप्रमाणे अखंड (त्रिकालाबाधित) आत्मसत्तेवर अज्ञानदृष्टीने कल्पिलेले हे देहच उत्पन्न होतात व नाश पावतात. (व आत्मा आहे तसाच आहे) हे ते ज्ञानी लोक पक्के जाणतात. ३८९. चैतन्य वाढत नाही व कमीहि होत नाही व ते कोणाला कर्म करावयास लावीत नाही अथवा स्वतः कर्म करीत नाही, असे ते (ज्ञानी लोक) शुद्ध आत्मज्ञानाने जाणतात. ३९०. आणि ज्ञानहि आपल्या स्वाधीन होईल, बुद्धि ही (सृष्टितील) परमाणूंचा देखील हिशोब देईल व सर्व शास्त्रांचे सार हस्तगत होईल. ३९१. परंतु जर वैराग्याने मनामध्ये प्रवेश केला नाही, तर सर्वांच्या अंतर्यामी असणारा जो मी, त्या माझ्याशी (अशा त्या विद्वत्तेने) त्यांची भेट व्हावयाची नाही. ३९२. अर्जुना, कितीहि विचाराने (ज्ञानाने) तोंड भरलेले असेना का ? परंतु जर अंतःकरणामध्ये विषयांना आश्रय मिळत असेल, तर मी निश्चयेकरून सांपडणार नाही. ३९३. बाबा अर्जुना, झोपेत ग्रंथ बरळण्याने, त्या बरळणाराच्या संसाराचे बंधन तुटते काय ? किंवा पोथीस स्पर्श केला असता पोथी वाचल्यासारखी होईल काय ? ३९४. अथवा डोळे बांधून जर मोत्ये नाकास लाविली, तर त्या मोत्यांची किंमत व पाणी कळेल काय ? ३९५. त्याप्रमाणे चित्तामध्ये अभिमानाला जागा दिली आहे आणि जिव्हेला सर्व शास्त्रांचा अभ्यास झाला आहे, अशा तऱ्हेने कोट्यावधि जन्म जाईनात का ? परंतु अशा पुरुषास माझ्या स्वरूपाची प्राप्ती करून घेता यावयाची नाही. ३९६. जो मी एक सर्व प्राण्यांमध्ये व्यापक आहे, त्या माझ्या व्याप्तीचे स्पष्ट वर्णन करू ऐक. ३९७.

जे तेज आदित्याच्या ठिकाणी असून अखिल जगाला प्रकाशित करते, जे चंद्राच्या व अग्नीच्या ठिकाणी आहे, ते तेज माझे आहे, असे जाण. १२.

तर सूर्यासह ही सर्व विश्वरचना, जो प्रकाश दाखवितो, तो प्रकाश माझा आहे व तो प्रकाश विश्वाच्या आदि अंती आहे असे समज. ३९८. अर्जुना, सूर्य (पृथ्वीतील सर्व) पाणी (ओलावा) शोषून गेल्यावर, जो प्रकाश, पुन्हा ओलावा पुरवितो, तो चंद्राच्या ठिकाणी असणारा प्रकाश माझा होय. ३९९. आणि जे (प्रखर तेज) सतत

आणि दहनपचनसिद्धी । करीतसे जे निरवधी । ते हुताशीं तेजोवृद्धी । माझीचि गा ।। ४०० ।।

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ।। १३ ।।

मी रिगालों असें भूतळीं । म्हणौनि समुद्रमहाजळीं । हे पांसूची ढेंपुळी । विरेचिना ।। १ ।। आणि भूतेंही चराचरें । हे धरितसे जियें अपारें । तियें मीचि धरीं धरे । रिगोनियां ।। २ ।। गगनीं मी पंडुसुता । चंद्राचेनि मिसें अमृता । भरला जालों चालता । सरोवरू ।। ३ ।। तेथुनि फांकती रश्मिकर । ते पाट पेलुनि अपार । सर्वौषधींचें आगर । भरितु असें मी ।। ४ ।। ऐसेनि सस्यादिकां सकळां । करीं धान्यजाती सुकाळा । दें अन्नद्वारा जिव्हाळा । भूतजातां ।। ५ ।। आणि निपजविलें अन्न । तरी तैसें कैंचें दीपन । जेणें जिरूनि समाधान । भोगिती जीव ।। ६ ।।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ।। १४ ।।

म्हणौनि प्राणिजाताचां घटीं । करूनि कंदावरीं आगिठी । दीप्ति जठरीं किरीटी । मीचि जालों ।। ७ ।। प्राणापानाचां जोडभातीं । फुंकफुंकोनियां अहोराती । आटीतसें नेणों किती । उदरामाजीं ।। ८ ।। शुष्कें अथवा स्निग्धें । सुपक्वें कां विदग्धें । परी मीचि गा चतुर्विधें । अन्नें पचीं ।। ९ ।। एवं मीचि आघवे जन । जना जीववितें मीचि जीवन । जीवनीं मुख्य साधन । वन्हिही मीचि ।। ४१० ।। आतां ऐसियाहीवरी काई । सांगों व्याप्तीची नवाई । येथ दुजें नाहींची घेई । सर्वत्र मी गा ।। ११ ।। तरी कैसेनि पां वेखें । सदा सुखियें एकें । एकें तियें दुःखें । क्रांतें भूतें ।। १२ ।। जैसी सगळिये पाटणीं । एकेंचि दीपें दिवेलावणी । जालिया कां न देखणीं । उरलीं एकें ।। १३ ।। ऐसी हन उखिविखी । करित आहासि मानसीं कीं । तरी परिस तेही निकी । शंका फेडीं ।। १४ ।। पैं आघवा मीचि असें । येथ नाहीं कीर अनारिसें । परी प्राणियांचिया उल्लासें । बुद्धी ऐसा ।। १५ ।। जैसें एकचि आकाशध्वनी । वाद्यविशेषीं आनानीं । वाजावें पडे भिन्नीं । नादांतरीं ।। १६ ।। कां लोकचेष्टीं वेगळाला । जो हा एकचि भानु उदैला । तो आनानी परी गेला । उपेगासी ।। १७ ।। नाना बीजधर्मानुरूप । झाडीं उपजवी आप । तैसें परिणमलें स्वरूप । माझें जीवां ।। १८ ।। अगा नेणा आणि चतुरा । पुढां निळयांचा दुसरा । नेणा सर्पत्वें जाला येरा । सुखालागीं ।। १९ ।। हें असो स्वातीचें उदक । शुक्तीं मोतीं व्याळीं विख । तैसा सज्ञानांसी मी सुख । दुःख तों अज्ञानासी ।। ४२० ।।

जाळण्याची व शिजविण्याची क्रिया शेवटास नेते, ते अग्नीच्या ठिकाणी असणारे प्रखर तेज माझेच आहे. ४००.

तसेच मी पृथ्वीमध्ये प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्याने भूतांचे धारण करतो व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचे मीच पोषण करतो. १३.

मी पृथ्वीच्या खाली प्रवेश केला आहे, म्हणून समुद्राच्या महाजलाने हे पृथ्वीरूपी मातीचे ढेकूळ विरघळून जातच नाही. ४०१. आणि ही पृथ्वी ज्या असंख्य स्थावरजंगम भूतांना धारण करते, त्या सर्व भूतांना पृथ्वीत प्रवेश करून मीच धारण करतो. ४०२. अर्जुना, आकाशामध्ये चंद्राच्या रूपाने अमृताने भरलेले चालते सरोवर मी झालो. ४०३. येथून (त्या चंद्रापासून) जी किरणे फाकतात, तेच कोणी असंख्य ओघ, त्यांना धारण करून मी सर्व वनस्पतींचे मळे भरीत आहे. ४०४. अशा तऱ्हेने (मी) सस्यादि सर्व धान्यजातींना विपुलता करतो व अन्नाच्याद्वारे सर्व प्राणीमात्रांना जीवन देतो. ४०५. आणि अन्न शिजवून तयार केले असतांना, ज्याच्या योगाने अन्न पचून जीव समाधान भोगतील, अशी जठराग्नीची प्रखरता कोठून आणावयाची ? ४०६.

मी (सर्व) प्राण्यांच्या देहात जठराग्नि होऊन प्राण व अपान यांच्या साहाय्याने (शुष्क, स्निग्ध, सुपक्व व विदग्ध या) चार प्रकारचे अन्न पचवितो. १४.

एवढ्याकरिता प्राणिमात्रांच्या शरीरात नाभिस्कंदावर आगटी तयार करून, अर्जुना, पोटातील अग्नि, मीच झालो. ४०७. प्राण व अपानरूपी जोड भात्याने रात्रंदिवस फुंकफुंकून पोटामध्ये मी किती (अन्न) पचवितो हे कळत नाही. ४०८. कोरडी अथवा स्निग्ध, चांगली शिजलेली अथवा करपलेली, अशी चार प्रकारची अन्ने आहेत. परंतु त्या चार प्रकारच्या अन्नांना अर्जुना, मीच (एकटाच) पचवितो. ४०९. याप्रमाणे सर्व प्राणी मीच आहे. प्राण्यांना जगविणारे अन्न मीच आहे व अन्न जिरविण्याच्या कामी मुख्य साधन जो जठराग्नि, तोहि मीच आहे. ४१०. आता माझ्या व्याप्तीची अपूर्वता यापेक्षा अधिक काय सांगू ! अर्जुना, या विश्वात सर्व ठिकाणी माझ्याशिवाय दुसरे (कोणी) नाहीच, तर मीच सर्व ठिकाणी आहे असे समज. ४११. मग या विश्वात कित्येक प्राणी दिसण्यात सदा सुखी आणि कित्येक प्राणी दुःखाने व्याकुळ झालेले असे आढळतात. असे स्वरूपवैचित्र्य कोणत्या निमित्ताने उत्पन्न झाले. ४१२. ज्याप्रमाणे संपूर्ण नगरात एकाच दिव्याने दिवे लावल्यावर कांही दिवे प्रकाश न पाडणारे असे का राहिले ? ४१३. असे तर्क वितर्क तूं आपल्या मनात करीत असलास, तर त्याविषयी ऐक व तूं आपल्या शंकेचे चांगले निवारण करून घे. ४१४. सर्वच मी आहे यात खरोखर अन्यथा नाही; परंतु प्राण्यांची अंतःकरण रूप उपाधि जशी शुद्ध अथवा अशुद्ध असेल, त्याप्रमाणे मी (त्यांच्या ठिकाणी) तसा व्यक्त होतो. ४१५. ज्याप्रमाणे एकच आकाश ध्वनि, निरनिराळ्या विशेष वाद्यांतून निरनिराळ्या अनेक नादांच्या रूपांनी बाहेर पडतो. ४१६. अथवा हा जो उगवलेला सूर्य, तो एकच आहे; परंतु लोकांच्या वेगळ्या व्यापारामध्ये निरनिराळ्या उपयोगास गेला. ४१७. एकच पाणी निरनिराळ्या बीजांच्या धर्माप्रमाणे निरनिराळ्या झाडात निर-निराळ्या रसांच्या परिणामाला पावते; त्याप्रमाणे माझे एकच स्वरूप निरनिराळ्या जीवांच्या ठिकाणी त्यांच्या त्यांच्या बुद्धीप्रमाणे निरनिराळ्या परिणामाला पावले आहे. ४१८. अर्जुना, अरे अज्ञानी व ज्ञानी यांच्यापुढे असलेला दोन पदरांचा नीलमण्यांचा हार, हा अज्ञान्याला सर्पपणाने (भीति उत्पन्न करणारा) भासला व तोच हार ज्ञान्याला (हार नीलमण्यांचा आहे असे यथार्थ समजल्यामुळे) सुख उत्पन्न करणारा झाला. ४१९. हे दृष्टांत राहू दे. एकाच स्वाति नक्षत्राचे पाणी, ते शिंपल्यामध्ये मोती होते व सर्पात विष होते, त्याप्रमाणे मी ज्ञानवानाला सुख (रूप) आहे व अज्ञान्याला दुःख (रूप) आहे. ४२०.

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

एऱ्हवीं सर्वांचां हृदयदेशीं । मी अमुका आहे ऐसी । जे बुद्धि स्फुरे अहर्निशीं । ते वस्तु गा मी ॥ २१ ॥ परी संतासवें वसतां । योगज्ञानी पैसतां । गुरुचरण उपासितां । वैराग्येंसी ॥ २२ ॥ येणेंचि सत्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचे अहं विश्रामे । आत्मरूपीं ॥ २३ ॥ ते आपेआप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा सुखी । येथें मीवांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ॥ २४ ॥ अगा सूर्योदयो जालिया । सूर्यें सूर्यचि पहावा धनंजया । तेवीं मातें मियां जाणावया । मीचि हेतु ॥ २५ ॥ ना शरीरपरातें सेवितां । संसारगौरवचि ऐकतां । देहीं जयाची अहंता । बुडोनि ठेली ॥ २६ ॥ ते स्वर्गसंसारालागीं । धांवतां कर्ममार्गीं । दुःखाचां सेलभागीं । भागीन होती ॥ २७ ॥ परी हेंही होणें अर्जुना । मजचिस्तव तया अज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय ॥ २८ ॥ पैं अभ्रें दिवसु हरपला । तोहि दिवसेंचि जाणों आला । तेवीं मी नेणोनि विषयो देखिला । मजचिस्तव भूतीं ॥ २९ ॥ एवं निद्रा कां जागणिया । प्रबोधुचि हेतु धनंजया । तेवीं ज्ञाना अज्ञाना जीवांचिया । मीचि मूळ ॥ ४३० ॥ जैसें सर्पत्वा कां दोरा । दोरुचि मूळ धनुर्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांची सिद्धु ॥ ३१ ॥ म्हणौनि जैसा असें तैसया । मातें नेणोनि धनंजया । वेदु जाणों गेला तंव तया । जालिया शाखा ॥ ३२ ॥ तरी तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी । जैसा पूर्वापार नदी । समुद्रचि ठी ॥ ३३ ॥ आणि महासिद्धांतापासीं । श्रुति हारपती शब्देंसीं । जैसिया सगंधा आकाशीं । वातलहरी ॥ ३४ ॥ तैसे समस्तही श्रुतिजात । ठाके लाजिलें ऐसें निवांत । तें मीचि करीं यथावत । प्रकटोनियां ॥ ३५ ॥ पाठीं श्रुतीसकट अशेष । जग हारपे जेथ निःशेष । तें निजज्ञानही चोख । जाणता मीचि ॥ ३६ ॥ जैसें निदेलिया जागिजे । तेव्हां स्वप्नींचें कीर नाहीं दुजें । परि एकत्त्वही देखों पाविजे । आपलेंचि ॥ ३७ ॥ तैसें आपलें अद्वयपण । मी जाणतसें दुजेनवीण । तयाही

सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्ये मी प्रवेश करून राहिलो आहे. (त्यांना) स्मृति, ज्ञान व विस्मृति माझ्यापासून होतात. सर्व वेदांकडून मीच जाणण्यास योग्य आहे. वेदांचा कर्ता (वेदान्त सांप्रदाय यथावत् प्रकट करणारा) मी आहे, वेदांना (वेदांच्या अर्थाला) मीच जाणतो. १५.

अर्जुना, वास्तविक विचार करून पाहिले तर, सर्वांच्या हृदयदेशात (मी अमका आहे,) अशी जी बुद्धि रात्रंदिवस स्फुरते, ती वस्तु मी आहे. ४२१. परंतु संतांच्या संगतीत राहिले असता आणि योग व ज्ञान यात प्रवेश केला असता (यांचा अभ्यास केला असता) आणि वैराग्याने युक्त होऊन गुरुचरणांची सेवा केली असता; ४२२. याच सत्कर्माच्या योगाने संपूर्ण अज्ञान नाहीसे होते व ज्यांचा अहंकार आत्मस्वरूपी स्थिर होतो, ४२३. ते पुरुष आपले स्वरूप आपण ज्ञानाने जाणून, त्यांचा आत्मा मी असल्याने, माझ्या सुखरूपत्वाने नेहमी आनंदात असतात. या ठिकाणी होणाऱ्या आत्मदर्शनात माझ्याशिवाय दुसरे कोणी कारण आहे काय ? ४२४. अरे अर्जुना, सूर्योदय झाला असता जसे सूर्यनिच सूर्याला पाहावयाचे, त्याप्रमाणे माझे ज्ञान मला होण्याला मीच कारण आहे. ४२५. (येथपर्यंत माझ्या ज्ञानाला मीच हेतू आहे. असे सांगितले व या ओवीपासून तो ४२९ व्या ओवीपर्यंत माझ्या अज्ञानाला मीच हेतु आहे असे सांगतात.) अथवा शरीराच्या सेवेत गुरफटलेल्या देहासक्त लोकांच्या संगतीत राहून, संसाराचे महत्त्वच ऐकत असता ज्यांचा अहंकार देहाच्या ठिकाणी बुडून राहिला आहे. ४२६. ते देहोपासक स्वर्ग संसारकरिता कर्ममार्गाने धावत असता (म्हणजे स्वर्ग व संसार यांची प्राप्ती करून घेण्याकरिता कर्माचरण करीत असता) दुःखाच्या शेलक्या भागाचे वाटेकरी होतात. ४२७. परंतु अर्जुना त्या अज्ञानी लोकांना हेहि होणे (म्हणजे ते अज्ञानी शेलक्या दुःखाचे वाटेकरी होणे, हे देखील) माझ्यामुळे होते; (ते कसे तर) ज्याप्रमाणे जागा असलेलाच पुरुष निद्रा व स्वप्नाला कारण होतो. ४२८. ढगांच्या योगाने झाकला गेलेला सूर्य जसा सूर्यनेच जाणण्यात आला, त्याप्रमाणे मला न जाणून प्राणिमात्रांनी माझ्यामुळे विषय पाहिला (भोगीला). ४२९. (या व पुढच्या ओवीत जीवांच्या ज्ञानाला व अज्ञानाला मीच कारण आहे असे सांगतात) अर्जुना, ज्याप्रमाणे प्राण्यांच्या निद्रेला किंवा जागृत होण्याला जसा मूळचा (झोप लागण्याच्या पूर्वीचा) जागेपणा कारण आहे. त्याप्रमाणे जीवाच्या ज्ञान व अज्ञानाला मीच मूळ (कारण) आहे. ४३०. अर्जुना, ज्याप्रमाणे सर्पत्वाला (दोराच्या अज्ञानाला) अथवा दोर-पणाला (दोराच्या यथार्थ ज्ञानाला) मूळ (कारण, जसा) दोरच (दोराचे मूळचे स्वरूपच) आहे, त्याप्रमाणे ज्ञानाचा अथवा अज्ञानाचा व्यवहार माझ्याकडूनच सिद्ध होतो (म्हणजे या दोन्ही व्यवहारांना माझी सत्ताच कारणीभूत आहे). ४३१ म्हणून अर्जुना, जसा मी आहे, तशा मला न जाणता, वेद जाणायला गेला, तो मी वेदाकडून यथार्थ जाणला न गेल्यामुळे, त्या वेदाचे भाग झाले. ४३२. तरी वेदाच्या त्या वेगवेगळ्या शाखांकडून मीच (एक) खरोखर जाणला जातो (तो कसा तर) ज्याप्रमाणे पूर्वेकडून अथवा पश्चिमेकडून वाहणाऱ्या नद्यांना (एक) समुद्रच शेवटी मिळण्याचे ठिकाण होतो. ४३३. आणि 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' या महासिद्धांताजवळ ज्याप्रमाणे वेद शब्दासह नाहीसे होतात. ज्याप्रमाणे वाऱ्याच्या गंधयुक्त झुळुका आकाशात नाहीशा होतात; ४३४. त्याप्रमाणे सर्व वेद लाजल्यासारखे निवांत राहतात. (त्याच्या अर्थाचा बहुतेक लोप झालेला असतो) ते मीच प्रकट करून यथावत् करतो. ४३५. नंतर वेदांसह संपूर्ण जगत् जेथे (ज्या शुद्ध आत्मज्ञानात) संपूर्ण नाहीसे होते, ते शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहे. ४३६. ज्याप्रमाणे निजलेल्यास जागे केले म्हणजे त्या वेळीच त्यास स्वप्नात भासलेले द्वैत अजिबात नाहीसे होते, एवढेच नव्हे, परंतु त्यास पूर्ववत् आपल्या एकाकीपणाचे भानहि होते; ४३७. त्याप्रमाणे माझा अद्वैतपणा मी द्वैतसंबंधाशिवाय जाणतो, (म्हणजे द्वैत कांही नाही, तर मीच एक आहे असे जाणतो) व मीच एक आहे, अशा

बोधाकारण । जाणता मीचि ।। ३८ ।। मग आगी लागलिया कापुरा । ना काजळी ना वैश्वानरा । उरणें नाहीं वीरा । जयापरी ।। ३९ ।। तेवीं समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानहीं जैं बुडोनि जाये । तऱ्ही जें नाहीं कीर नोहे । आणि न साहे असणेंही ।। ४४० ।। पैं विश्व घेऊनि गेला मागेंसीं । तया चोरातें कवण कें गिवसी । जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध ते मी ।। ४१ ।। ऐसें जडाजडव्याप्ती । रूप करितां कैवल्यपती । ठी केली निरूपहितीं । आपुलां रूपीं ।। ४२ ।। तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनीं उमटला कैसा । व्योमींचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवीं ।। ४३ ।। कां प्रतिभिंती चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा अर्जुनें आणि वैकुंठें । नांदतसे बोधु ।। ४४ ।। तरी बाप वस्तुस्वभावो । फावे तंव तंव गोडिये थांवो । म्हणौनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हणे ।। ४५ ।। जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक जें आतां । स्वरूप प्रसंगता । बोलिलें देवो ।। ४६ ।। तें एक वेळ अव्यंगवाणें । कीजो कां मज सांगणें । तेथ द्वारकेचा नाथु म्हणे । भलें केलें ।। ४७ ।। पैं अर्जुना आम्हांहि वाडेंकोडें । अखंड बोलों आवडे । परी काय कीजे न जोडे । पुसतें ऐसें ।। ४८ ।। आजि मनोरथांसि फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरूनि निखळ । आलासि पुसों ।। ४९ ।। जें अद्वैतावरीही भोगिजे । तें अनुभवींचें तूं विरजें । पुसोनि मज माझें । देतासि सुख ।। ४५० ।। जैसा आरिसा आलिया जवळा । दिसे आपणपें आपलां डोळां । तैसा संवादिया तूं निर्मळा । शिरोमणी ।। ५१ ।। तुवां नेणोनि पुसावें । मग आम्हीं परिसऊं बैसावें । तो गा हा पाडु नव्हे । सोयरेया ।। ५२ ।। ऐसें म्हणौनि आलिंगिलें । कृपादृष्टी अवलोकिलें । मग देवो काय बोलिले । अर्जुनेंसीं ।। ५३ ।। पैं दोहीं वोठीं एक बोलणें । दोहीं चरणीं एक चालणें । तैसें पुसणें सांगणें । तुझें माझें ।। ५४ ।। एवं आम्हीं तुम्हीं येथें । देखावें एका अर्थातें । सांगतें पुसतें येथें । दोन्ही एक ।। ५५ ।। ऐसा भुलला देवो मोहें । अर्जुनातें आलिंगूनि ठाये । मग बिहाला म्हणे नोहे । आवडी हे ।। ५६ ।। जाले इक्षुरसाचे ढाळ । तरी लवण देणें किडाळ । जे संवादसुखाचें रसाळ । नासेल थितें ।। ५७ ।। आधींच आम्हां यया कांहीं । नरनारायणा सिनें नाहीं । परी आतां जिरो माझां ठाईं । वेगु हा माझा ।। ५८ ।। इया बुद्धी सहसा । श्रीकृष्ण म्हणे वीरेशा । पै गा तो तुवां कैसा । प्रश्नु केला ।। ५९ ।। जो अर्जुन कृष्णीं विरत

ज्ञानालाहि जाणण्यास कारण मीच आहे. ४३८. मग कापुराला अग्नि लागला असता, अर्जुना ज्याप्रमाणे काजळी अथवा अग्नि (कांहीच) उरत नाही; ४३९. त्याप्रमाणे संपूर्ण अविद्येला नाहीसे करणारे जे ज्ञान. ते देखील जेव्हां नाहीसे होते, तेव्हां जे (आत्मरूप) 'नाही' असे खरोखर नाही (मग आत्मस्वरूप आहे असे म्हणा) तर त्याला 'आहे' हेहि म्हणणे सहन होत नाही. ४४०. मागासह जो विश्व घेऊन गेला. त्या चोराला कोण कोठे शोधील ? अशी जी कोणी एक शुद्धावस्था आहे, ती मी आहे. ४४१. याप्रमाणे मोक्षाच्या स्वामींनी (श्रीकृष्णांनी) चराचरातील आपल्या व्याप्तीचे वर्णन करता करता आपल्या निरुपाधिक रूपात त्या व्याख्यानाचे पर्यवसान केले. ४४२. तो सर्व बोध अर्जुनाच्याठिकाणी एकदम कसा उमटला म्हणाल तर, आकाशातील चंद्राचा उदय जसा क्षीरसमुद्रात प्रतिबिंबित होतो तसा. ४४३. अथवा ज्या भिंतीवर चित्रे काढली आहेत, त्या भिंतीच्या समोरील भिंत जर आरशासारखी प्रतिबिंब ग्रहण करणारी अशी चकचकीत असेल तर तिच्यात त्या चित्रांचे प्रतिबिंब जसे स्वच्छ उमटते, त्याप्रमाणे अर्जुनामध्ये व श्रीकृष्णामध्ये (एक) बोध नांदत आहे. ४४४. तरी काय आश्चर्य आहे ! पहा की, ते वस्तूचे स्वरूप जो जो अनुभवास येते तो तो त्याच्यासंबंधीची गोडी अधिक बळावत जाते आणि म्हणूनच अनुभवाचा राजा अर्जुन म्हणतो, ४४५. महाराज, आपल्या व्यापकपणाचे वर्णन आपण करीत असता, प्रसंगानुसार हे देवाने (आपण) आपले जे निरुपाधिक स्वरूप सांगितले, ४४६. तेच मला पुन्हा एक वेळ कांही न्यून न ठेवता सांगा. येथे (असे अर्जुन म्हणाला, तेव्हां) द्वारकेचे राजे श्रीकृष्ण म्हणाले, चांगले केलेस. ४४७. अर्जुना, आम्हाला देखील मोठ्या कौतुकाने नेहमी या विषयी बोलणे आवडते. परंतु काय करावे ! तसा विचारणारा मिळत नाही. ४४८. आमची जी निरुपाधिक स्वरूप वर्णन करण्याची इच्छा, ती सफल करणारा आज तूं एकटाच भेटला आहेस. कारण की, तूं मोठ्या हौसेने केवळ हेच (निरुपाधिक स्वरूपाविषयीच) विचारण्यास आला आहेस. ४४९. अद्वैताहि पलीकडील जे सुख भोगावयाचे, त्याचा अनुभव जो भोगावयाचा तो अनुभव घेण्यास तूं साह्य करणारा आहेस व (निरुपाधिक स्वरूपाविषयी प्रश्न) विचारून तूं माझे सुख मला देत आहेस. ४५०. ज्याप्रमाणे आरसा जवळ आला असता आपल्या दृष्टीने आपले स्वरूप आपणास दिसते, त्याप्रमाणे शुद्ध संवाद करणाऱ्यांमध्ये तूं श्रेष्ठ आहेस. ४५१. तुला ही गोष्ट कळत नाही, म्हणून तूं ती विचारावीस आणि मग ती गोष्ट तुला ऐकविण्याकरिता आम्ही (तयार व्हावे). आवडत्या अर्जुना, तशातला हा प्रकार नाही. ४५२. असे म्हणून देवांनी अर्जुनास आलिंगन दिले व कृपादृष्टीने त्याच्याकडे पाहिले व मग अर्जुनाशी देव काय बोलले ? ४५३. जसे दोन ओठ पण बोलणे एक, पाय दोन पण चालणे एक. त्याप्रमाणे, तूं विचारणारा व मी सांगणारा, ह्या आपल्या दोघांचा अभिप्राय एकच आहे. ४५४. याप्रमाणे श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना, आम्ही व तूं एकवस्तुरूप आहोत, असे तूं समज. या प्रसंगी व्याख्यान करणारा उपदेशक मी व प्रश्न करणारा श्रोता तूं असे तत्त्वतः दोघेहि एकच आहेत. ४५५. अशारीतीने प्रेमाने भुलून जाऊन देव अर्जुनाला मिठी मारून राहिले; मग बिचकले व म्हणाले की, हे ऐक्याचे प्रेम याठिकाणी उपयोगी नाही. ४५६. कोणत्याहि पदार्थाला मीठ लाविले असता पदार्थाला रुचि येते, तरी पण ऊंसाच्या रसाच्या बनलेल्या ढेपीला रुचीकरता मीठ लावणे वाईट आहे. (कारण त्या योगाने गुळाला रुचि न येता गुळाच्या असलेल्या गोडीचा नाश होईल,) त्याप्रमाणे ऐक्याचे प्रेम हे चांगले आहे, परंतु संवादाच्या प्रसंगी ते चांगले नाही, कारण त्यामुळे संवादसुखाची असलेली गोडी नाहीशी होईल. ४५७. आम्ही नारायण व हा अर्जुन नर असल्यामुळे, आम्हा दोघांमध्ये मूळचाच भिन्नपणा नाही. पण ही माझी ऐक्यप्रेमाची उकळी माझ्या ठिकाणी आता नाहीशी होवो. ४५८. या बुद्धीने श्रीकृष्ण एकदम म्हणाले, हे वीरश्रेष्ठा अर्जुना. तो प्रश्न तूं कसा केलास ? ४५९.

होता । तो परतोनिया मागुता । प्रश्नावळीची कथा । ऐकों आला ॥ ४६० ॥ येथ सद्गदें बोलें । अर्जुनें जी जी म्हणितलें । निरुपाधिक आपुलें । रूप सांगा ॥ ६१ ॥ यया बोला तो शार्ङ्गी । तेंचि सांगावयालागीं । उपाधी दोहीं भागी । निरूपीत असे ॥ ६२ ॥ पुसिलिया निरुपहित । उपाधि कां सांगे येथ । हें कोण्हाही प्रस्तुत । गमे जरी ॥ ६३ ॥ तरी ताकाचे अंश फेडणें । याचि नांव लोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडचि जेवीं ॥ ६४ ॥ बाबुळीचि सारावी हातें । परी पाणी तंव असे आइतें । अभ्रचि जावें गगन तें । सिद्धचि कीं ॥ ६५ ॥ वरील कोंड्याचा गुंडाळा । झाडूनि केलिया वेगळा । कणु घेतां विरंगोळा । असे काई ॥ ६६ ॥ तैसा उपाधि उपहितां । शेवटु जेथ विचारितां । ते कोणातेंही न पुसतां । निरुपाधिक ॥ ६७ ॥ जैसें न संगणेवरी । बाळा पतीसी रूप करी । बोलु निमालेपणें विवरी । अचर्चातें ॥ ६८ ॥ पैं सांगणेयाजोगें नव्हे । तेथिंचें सांगणें ऐसें आहे । म्हणौनि उपाधि लक्ष्मीनाहे । बोलिजे आदीं ॥ ६९ ॥ पाडिव्याची चंद्ररेखा । निरुती दावावया शाखा । दाविजे तेवीं औपाधिका । बोली इया ॥ ४७० ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

मग तो म्हणे गा सव्यसाची । पैं इये संसारपाटणींची । वस्ती साविया टांची । दुपुरुषीं ॥ ७१ ॥ जैसी आघवांचि गगनीं । नांदतें दिवोरात्री दोन्ही । तैसे संसारराजधानीं । दोन्हीचि हे ॥ ७२ ॥ आणिकही तिजा पुरुषु आहे । परी तो या दोहींचें नांव न साहे । जो उदेला गांवेंसीं खाये । दोहींतें ययां ॥ ७३ ॥ परी ते तंव गोठी असो । आधीं दोहींची हे परियेसो । संसारग्रामा वसों । आलें असती ॥ ७४ ॥ एक आंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु । परी ग्रामगुणें संगु । घडला दोघां ॥ ७५ ॥ तया एका नाम क्षरु । येरातें म्हणती अक्षरु । इहीं दोहींचि परी संसारु । कोंदला असे ॥ ७६ ॥ आतां क्षरु तो कवणु । अक्षरु तो किंलक्षणु । हा अभिप्रावो संपूर्णु । विवंचूं गा ॥ ७७ ॥ तरी महदहंकारा । लागुनियां धनुर्धरा । तृणांतीचा पांगोरा- । वरी पैं गा ॥ ७८ ॥ जें कांहीं सानें थोर । चालतें अथवा स्थिर ।

जो अर्जुन श्रीकृष्णस्वरूपात (देहबुद्धि विरून) नाहीसा होत होता, (देवांशी ऐक्यास येत होता) तो आपण केलेल्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे ऐकण्याकरिता पुन्हा माघारी (देहबुद्धीवर) आला. ४६०. यावर अर्जुन कंठ दाटून म्हणाला, महाराज, आपले निरुपाधिक स्वरूप तुम्ही सांगा (असे मी म्हणालो.) ४६१. असे अर्जुनाने म्हटल्यावर तो शार्ङ्गधर श्रीकृष्ण तेच सांगण्याकरिता उपाधि दोन प्रकारांनी सांगावयास लागला. ४६२. आता अर्जुनाने निरुपाधिक स्वरूपासंबंधाने प्रश्न विचारला असता, देव येथे उपाधि का सांगत आहेत, असे जर कोणासहि वाटत असेल, ४६३. तर मंथन करून दह्यातून ताकाचा भाग वेगळा करणे, यालाच लोणी काढणे जसे म्हणतात; अथवा ज्याप्रमाणे, शुद्ध सोने शोधण्यास अशोधित धातु निवडून त्यातून हिणकस धातु बाहेर काढावा लागतो; ४६४. पाण्यावरचे गोंडाळ हाताने एका बाजूला सारावे मग पाणी जसे आयते असते; (अथवा) आकाशातील ढगच गेले की आकाश स्वतःसिद्ध आहेच; ४६५. धान्यावरील कोंड्याचे आच्छादन झाडून वेगळे केले असता शुद्ध धान्य घेण्यास कांही हरकत आहे काय ? ४६६. त्याप्रमाणे विचार करावयास लागले असता, अनादि उपाधि व त्या उपाधींच्या संबंधाने असणारे उपहित चैतन्य, या दोहींचा ज्या स्वरूपी शेवट होतो, ते निरुपाधिक (शुद्ध चैतन्य) होय, हे कोणालाहि न पुसता कळावे. ४६७. नवीन लग्न झालेल्या लहान मुलीस वेगवेगळ्या पुरुषांचे नांव घेऊन (हा तुझा नवरा काय ?) असे विचारत असता, प्रत्येक नांवास (नाही नाही) म्हणून म्हणणारी ती मुलगी, ज्या नांवाच्या उच्चाराबरोबर लाजेने मुरकून गप्प राहते, त्या न बोलण्यातच ती आपला अमुक नवरा आहे असे दाखविते; त्याप्रमाणे स्थूलसूक्ष्म प्रपंच हा परमात्मा आहे काय ? असे विचारले असता ती श्रुतिवधू, तो प्रपंच परमात्मा नाही, असे सांगते व शब्दांकडून व्यक्त न होणाऱ्या परमात्म्याचे स्वरूपलक्षण आले, म्हणजे गप्प बसते, व या गप्प बसण्यातच परमात्म्याच्या स्वरूपास सुचविते; ४६८. त्याप्रमाणे जे (निरुपाधिक स्वरूप) सांगण्याजोगे नाही, ते स्वरूप सांगण्याचा असा प्रकार आहे. (म्हणजे ते स्वरूप साक्षात् शब्दांनी सांगता येत नाही. म्हणून उपाधीचे वर्णन करणे. हेच त्याचे सांगणे होय) म्हणून लक्ष्मीपति जे श्रीकृष्ण, ते प्रथम उपाधि सांगतात. ४६९. शुक्ल पक्षातील प्रतिपदेच्या चंद्राची कोर नेमकी दाखविण्याकरिता, जशी झाडाची फांदी दाखवावी लागते, त्याप्रमाणे हे उपाधीचे वर्णन करणे आहे. ४७०.

या संसारात क्षर आणि अक्षर असे हे दोन पुरुष आहेत. सर्व भूते म्हणजे क्षर आणि मायोपाधीने युक्त असे जे चैतन्य, त्यास अक्षर असे म्हणतात. १६.

मग ते श्रीकृष्ण म्हणाले, अरे अर्जुना, या संसाररूपी नगरातील वस्ती स्वभावतःच अल्प अशा दोन पुरुषांचीच आहे. ४७१. ज्याप्रमाणे सर्व आकाशामध्ये दिवस व रात्र ही दोनच नांदतात, त्याप्रमाणे या संसाररूपी राजधानीत हे दोघेच नांदतात. ४७२. आणखीहि एक तिसरा पुरुष आहे; परंतु तो या दोघांचे नांव सहन करीत नाही व तो प्रगट झाला असता या दोघांना त्यांच्या गांवासकट खातो. ४७३. परंतु ती (तिसऱ्या पुरुषाची) गोष्ट राहू दे. आधी हे जे दोन संसाररूपी गांवात वस्तीला आले आहेत. त्यांच्याविषयीच तुला ऐकवितो. ४७४. त्या दोघांपैकी एक आंधळा (ज्ञान दृष्टिहीन), वेडा (भ्रमाने देहादिकास मी म्हणणारा) व पांगळा (उपाधीच्या तंत्र झाल्यामुळे तिच्याशिवाय ज्यास कांहीच करता येत नाही असा) आहे व दुसरा सर्वांगाने पुरता व चांगला आहे. परंतु दोघेहि एकाच गांवात राहत असल्याकारणाने उभयतांची संगत जडली आहे. ४७५. त्यापैकी एकाचे नांव क्षर आहे व दुसऱ्यास अक्षर असे म्हणतात. हे दोघेच; परंतु या दोघांनीच सर्व संसार ठेचून भरला आहे. ४७६. आता क्षर पुरुष तो कोण व अक्षर पुरुषाचे लक्षण काय आहे, हा सर्व अभिप्राय अर्जुना, स्पष्ट सांगू. ४७७. (या ओवीपासून तो ४९३ या ओवीच्या पूर्वार्धाअखेर,

किंबहुना गोचर । मनबुद्धी जें ।। ७९ ।। जेतुलें पांचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सांपडतें । गुणत्रयाचां पडतें । कामठां जें ।। ४८० ।। भूताकृतीचें नाणें । घडत भांगारें जेणें । काळासिं जूं खेळणें । जिहीं कवडां ।। ८१ ।। जाणणेंचि विपरीतें । जें जें कांहीं जाणिजतें ।जें प्रतिक्षणीं निमतें । होऊनियां ।। ८२ ।। अगा काढूनि भ्रांतीचें दांग । उभवी सृष्टीचें आंग । हें असो बहु जग । जया नाम ।। ८३ ।। पैं अष्टधा भिन्न ऐसें । जें दाविलें प्रकृतिमिसें । जें क्षेत्रद्वारा छत्तिसें । भागीं केलें ।। ८४ ।। हें मागील सांगो किती । अगा आतांचि जें प्रस्तुती । वृक्षाकाररूपकरीती । निरूपिलें ।। ८५ ।। तें आघवेंचि साकारें । कल्पूनी आपणपयां पुरें । जालें असे तदनुसारें । चैतन्यचि ।। ८६ ।। जैसा कुहां आपणचि बिंबे । सिंह प्रतिबिंब पाहतां क्षोभे । मग क्षोभला समारंभें । घाली तेथ ।। ८७ ।। कां सलिलीं असतचि असे । व्योमावरी व्योम बिंबे जैसें । अद्वैत होऊनि तैसें । द्वैतें घेपे ।। ८८ ।। अर्जुना गा यापरी । साकार कल्पूनि पुरी । आत्मा विस्मृतीची करी । निद्रा तेथ ।। ८९ ।। पैं स्वप्नीं सेजार देखिजे । मग पहुडणें जैसें तेथ कीजे । तैसें पुरी शयन जाणिजे । आत्मयासी ।। ४९० ।। पाठीं तिये निद्रेचेनि भरें । मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें । अहंसमाधीचेनि थोरें । वोसणाये सादें ।। ९१ ।। हा जनकु हे माता । हा मी गौर हीन पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझें हें ना ।। ९२ ।। ऐसिया वेंघौनि स्वप्ना । धांवत भवस्वर्गाचिया राना । तया चैतन्या नाम अर्जुना । क्षर पुरुषु गा ।। ९३ ।। आतां ऐक क्षेत्रज्ञु येणें । नामें जयातें बोलणें । जग जीवु कां म्हणे । जिये दशेतें ।। ९४ ।। जो आपुलेनि विसरें । सर्वभूतत्वें अनुकरे । तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनांवें ।। ९५ ।। जे तो वस्तुस्थिती पुरता । म्हणौनि आली पुरुषता । वरी देहपुरीं निदैजतां । पुरुषनांवें ।। ९६ ।। आणि क्षरपणाचा नाथिला । आळु यया ऐसेनि आला । जे उपाधीचि आतला । म्हणोनियां ।। ९७ ।। जैसी खळाळीचिया उदका- । सरसीं उदाळे चंद्रिका । तैसा विकारां औपाधिकां । ऐसाचि गमे ।। ९८ ।। कां खळाळु मोटका शोषे । आणि चंद्रिका तैं सरिसींच भ्रंशे । तैसा उपाधिनाशीं न दिसे । उपाधिकु ।। ९९ ।। ऐसें उपाधीचेनि

क्षर पुरुषाच्या उपाधीचे वर्णन करतात.) तर अर्जुना, महत्‌तत्त्व अहंकारापासून तो शेवट गवताच्या टोकापर्यंत- ४७८. जे कांही लहान व मोठे, जंगम अथवा स्थावर, फार काय सांगावे ! जे मन व बुद्धि यांचेकडून जाणले जाते; ४७९. जेवढे म्हणून पंचमहाभूतांनी तयार झाले आहे. नाम व रूप यामध्ये जे जे सांपडले आहे व जे तीन गुणांच्या टांकसाळीपासून उत्पन्न होते; ४८०. प्राणीमात्रांचे आकाररूपी नाणे ज्या सोन्याचे बनते अथवा काळ ज्या धनाने जुगार खेळतो; ४८१. विपरीत ज्ञानानेच जे जे कांही जाणले जाते अथवा जे जे प्रत्येक क्षणात उत्पन्न होऊन नाहीसे होते; ४८२. अरे अर्जुना, भ्रांतिरूपी जंगलातील लाकडांनी जो सृष्टीचा आकार उभारला जातो; हे फार वर्णन करणे राहू दे; ज्याला जग असे म्हणतात. ४८३. जे आठ प्रकारचे वेगळे वेगळे करून प्रकृतीच्या रूपाने मागे (अध्याय ७ श्लोक ४ मध्ये) दाखविले आणि जे क्षेत्र म्हणून छत्तीस भाग करून (अध्याय १३ श्लोक ५ व ६ मध्ये) वर्णन केले. ४८४. हे मागचे किती सांगू ! अरे अर्जुना, आताच या पंधराव्या अध्यायात (श्लोक १ व २ मध्ये) वृक्षाच्या आकाराच्या रूपकाने जे काही सांगितले; ४८५. ते सर्व साकार जगत् (स्थूल व सूक्ष्म देह) आपल्याला (राहण्याला) गांव असे कल्पून तो गांवच म्हणजे स्थूल, सूक्ष्म देहच आपण आहोत. असे चैतन्य समजू लागले. ४८६. ज्याप्रमाणे सिंह आडात आपणच प्रतिबिंबित होतो व त्यात पडलेले आपले प्रतिबिंब पाहून तो खवळतो आणि मग त्या आवेशाने आडात उडी घालतो; ४८७. अथवा पाण्यामध्ये मूळचे आकाश असून, त्या आकाशावरच बाहेरच्या आकाशाचे प्रतिबिंब पडते त्याप्रमाणे चैतन्य हे मूळचे अद्वैत असून द्वैताशी तादात्म्य करते. ४८८. अरे अर्जुना, याप्रमाणे आकारवान् शरीर हेच नगर कल्पून आत्मा तेथे आपला (आपल्याला) विसर, हीच कोणी झोप घेतो. ४८९. (मागील ओवीवरून कोणाला असे वाटेल की, चैतन्य खरोखरच निजते की काय ? तर त्याचे समाधान या ओवीत उदाहरणाने करतात.) स्वप्नात बिछाना पाहावा व त्या स्वप्नातच जसे निजावे त्याप्रमाणे आत्म्याचे साकार शरीररूपी नगरात निजणे आहे, असे समज. ४९०. नंतर त्या निद्रेच्या भराने (विसररूपी गाढ झोप लागल्यामुळे,) मी सुखी, मी दुःखी असे म्हणणेरूप घोरतो व मी, या गाढ झोपेत मोठ्याने बरळतो. ४९१. हा बाप, ही आई, हा मी गोरा, व्यंग असलेला किंवा पुरता (अव्यंग), हा मुलगा, हे धन आणि ही स्त्री, ही माझी नाहीत काय ? ४९२. अशा स्वप्नावर स्वार होऊन, जे चैतन्य संसार व स्वर्गरूपी रानात धावते, अर्जुना, त्या चैतन्याला क्षर पुरुष हे नांव आहे. ४९३. आता अर्जुना, ऐक. क्षेत्रज्ञ या नांवाने ज्याचा उल्लेख करतात, अथवा ज्या अवस्थेला सर्व लोक जीव असे म्हणतात. ४९४. जो आपल्या स्वरूपाच्या विसरामुळे ज्या ज्या शरीरादि उपाधींशी संबंध येईल त्या त्या सर्व उपाधीच माझे स्वरूप आहेत, असा अभिमान घेतो, त्या आत्म्याला क्षर पुरुष असे म्हणतात, ४९५. (आता क्षर चैतन्याला पुरुष का म्हणावयाचे त्याची दोन कारणे या ओवीत सांगतात). (जरी या क्षर चैतन्याने उपाधीशी तादाम्य केले आहे तरी) तो वस्तुस्थितीने (आत्मस्वरूपाने) पूर्ण आहे म्हणून त्याच्या ठिकाणी पुरुषपणा आला आहे. शिवाय तो देहरूपी नगरात निजणारा आहे, म्हणून त्याला पुरुष हे नांव आहे. ४९६. (आता याला क्षर कां म्हणावयाचे, त्याचे कारण या ओवीपासून ५०० ओवीअखेर सांगतात.) आणि तो क्रमाने उपाधीशी तादात्म्य करून राहिला आहे. म्हणून याच्यावर क्षरपणाचा नसलेला आरोप आला. ४९७. ज्याप्रमाणे खळखळ वाहणाऱ्या पाण्याबरोबर त्या पाण्यात पडलेले चंद्राचे प्रतिबिंब उसळते, (खालीवर झाल्यासारखे वाटते) त्याप्रमाणे हा क्षर पुरुष उपाधींच्या विकारामुळे क्षर (नाश पावणारा) असाच वाटतो. ४९८. अथवा खळखळा वाहणारे पाणी आटते आणि त्या बरोबरच चंद्राच्या तेजाचे प्रतिबिंब नाहीसे होते, त्याप्रमाणे उपाधीने युक्त असलेले उपहित चैतन्य हे उपाधीच्या नाशाबरोबर दिसेनासे होते. ४९९. याप्रमाणे याला उपाधीच्या

पाडें। क्षणिकत्व यातें जोडे। तेणें खोंकरपणें घडे। क्षर हें नांव ॥ ५०० ॥ एवं जीवचैतन्य आघवें। हें क्षर पुरुष जाणावें। आतां रूप करूं बरवें। अक्षरासी ॥ १ ॥ तरी अक्षरु जो दुसरा। पुरुष पैं धनुर्धरा। तो मध्यस्थु गा गिरिवरां। मेरु जैसा ॥ २ ॥ जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गीं। इहीं न भेदे तिहीं भागीं। तैसा दोहीं ज्ञानाज्ञानांगीं। पडेना जो ॥ ३ ॥ ना येथ यथार्थज्ञानें एक होणें। ना अन्यत्वें दुजें घेणें। ऐसें निखळ जें नेणणें। तेंचि तें रूप ॥ ४ ॥ पांसुता निःशेष जाये। ना घटभांडादिकें होये। तया मृत्पिंडा ऐसें आहे। मध्यस्थ जें ॥ ५ ॥ पैं आटोनि गेलिया सागरु। मग तरंगु ना नीरु। तया ऐशी अनाकारु। जे दशा गा ॥ ६ ॥ पार्था जागणें तरी बुडे। परी स्वप्नाचें कांहीं न मांडे। तैसिये निद्रे सांगडें। निहाळिजे ॥ ७ ॥ विश्व आघवेंचि मावळे। आणि आत्मबोधु तरी नुजळे। तिये अज्ञानदशे केवळे। अक्षरु नांव ॥ ८ ॥ अजामेकाम्। अजा म्हणतां जन्म नाहीं। त्यासि नाशु कैचा कायी। यालागीं अक्षरु पाही। अज्ञान घन ॥ ५०८ - अ ॥ सर्वां कळीं सांडिलें जैसें। चंद्रपण उरे अंवसे। रूप जाणावें तैसें। अक्षराचें ॥ ९ ॥ पैं सर्वोपाधिविनाशें। हे जीवदशा जेथ पैसे। फळपाकांत जैसें। झाड बीजीं ॥ ५१० ॥ तैसें उपाधी उपहित। थोकोनि ठाके जेथ। तयातें अव्यक्त। बोलती गा ॥ ११ ॥ जयासी कां बीजभावो। वेदांतीं केला ऐसा आवो। तो तया पुरुषा ठावो। अक्षराचा ॥ १२ ॥ जेथुनि अन्यथाज्ञान। फांकोनि जागृति स्वप्न। नानाबुद्धीचें रान। रिगालें असे ॥ १३ ॥ जीवत्व जेथुनि किरीटी। विश्व उठवितचि उठी। ते उभय बोधांची मिठी। अक्षरु पुरुषु ॥ १४ ॥ येरु क्षरु पुरुषु कां जनीं। जिहीं खेळे जागृतीं स्वप्नीं। तिया अवस्था जो दोन्ही। वियाला गा ॥ १५ ॥ पैं अज्ञानघनसुषुप्ती। ऐसैसी जे कां ख्याती। या उणी येकी प्राप्ती। ब्रह्माची जे ॥ १६ ॥ साचचि पुढती वीरा। जरी न येतां स्वप्न जागरा। तरी ब्रह्मभावो साचोकारा। म्हणों येतां ॥ १७ ॥ परी प्रकृतिपुरुषें दोनी। अभ्रें जालीं जिये गगनीं। क्षेत्रक्षेत्रज्ञु स्वप्नीं। देखिला जियें ॥ १८ ॥ हें असो अधोशाखा। या संसाररूपा रुखा। मूळ तें पुरुषा। अक्षराचें ॥ १९ ॥ हा पुरुषु कां म्हणिजे। जे पूर्णपणेंचि निजें। पैं मायापुरीं पहुडिजे। तेणेंही बोलें ॥ ५२० ॥ आणि विकारांची जे वारी।

योगाने क्षणिकत्व प्राप्त झाले आहे. उपाधीच्या त्या नाशवंतपणामुळे यास क्षर हे नांव आले आहे. ५००. याप्रमाणे सर्व जीव चैतन्य, हे क्षर पुरुष आहे असे समजावे. आता अक्षर पुरुषाची चांगली कल्पना येईल, असे वर्णन करून सांगतो. ५०१. (या ओवीपासून तो ५२० या ओवीअखेर अक्षर पुरुषाची उपाधि सांगतात) तर अर्जुना दुसरा जो अक्षर पुरुष आहे, तो (यथार्थ ज्ञान व विपरीत ज्ञान यांच्या) मध्यभागी आहे. ज्याप्रमाणे मेरु पर्वत हा मोठमोठ्या पर्वतांच्या मध्यभागी आहे. ५०२. कारण की, तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पाताळ व स्वर्ग या तीन लोकांमुळे तीन ठिकाणी वाटला जात नाही त्या प्रमाणे जो, ज्ञान (यथार्थ ज्ञान) व अज्ञान (विपरीत ज्ञान) या दोहोंशी संबंध करीत नाही. (यथार्थ ज्ञानाने मी ब्रह्म आहे) असे समजत नाही अथवा विपरीत ज्ञानाने 'मी देह' असे समजत नाही, ५०३. (मी ब्रह्म) अशा यथार्थ ज्ञानाने ब्रह्माशी एक न होणे (अथवा) विपरीत ज्ञानाने द्वैत न घेणे या प्रमाणे यथार्थज्ञान विपरीतज्ञान ही दोन्हीहि जेथे नाहीत, असे निव्वळ जे अज्ञान, तेच त्या अक्षर पुरुषाचे स्वरूप होय. ५०४. (मातीचा) धूळपणा पूर्णपणे जातो व घागर अथवा भांडे वगैरे कांही होत नाही, (अशा) त्या चिखलाच्या गोळ्यासारखे जे (अक्षर पुरुषाचे स्वरूप) मध्यस्थ आहे, ५०५. समुद्र आटल्यावर मग लाट नाही अथवा पाणी नाही, त्या सारखी जी आकाररहित अवस्था (आहे); ५०६. अर्जुना, जागणे तर पार नाहींसे होते, परंतु स्वप्नाचा काही आरंभ होत नाही. (अशी जी गाढ निद्रा), त्या गाढ निद्रेसारखे अक्षर पुरुषाचे स्वरूप समजावे. ५०७. संपूर्ण विश्वाभास नाहीसा होतो आणि आत्मबोध तर प्रकाशित होत नाही, त्या केवळ अज्ञानावस्थेला अक्षर हे नांव आहे. ५०८. अज्ञानाला श्रुतीत (अजा) म्हटले आहे, त्याचा अर्थ जन्म नाही असा आहे. अशाचा (अज्ञानाचा) नाश कोठचा व कसा ? म्हणून अज्ञान घन हे अक्षर समज. ५०८ अ. ॥ सर्व कळांनी रहित असे चंद्राचे कलाशून्य मूळ स्वरूप, जसे अमावास्येस असते, त्याप्रमाणे अक्षराचे स्वरूप आहे, असे समजावे. ५०९. फळ पिकल्यावर झाड जसे लीन (लीन रूपाने) बीजात राहते, त्याप्रमाणे सर्व (स्थूल, सूक्ष्म) उपाधींचा नाश झाल्यावर, ही जीवदशा जेथे लीन रूपाने असते. ५१०. क्षर पुरुषाची देहादि उपाधि व त्या उपाधीच्या संबंधाने असणारा क्षर पुरुष (उपहित), ही दोन्ही जेथे लीन होऊन राहतात, त्यास अर्जुना, अव्यक्त असे म्हणतात. ५११. ज्या (अव्यक्ताला) वेदांताने बीजभाव असे नांव दिले, ते या अक्षर पुरुषाचे राहण्याचे ठिकाण आहे. ५१२. ज्या अव्यक्तापासून विपरीत ज्ञान हे, जागृति व स्वप्न या अवस्थांचा विस्तार करून, अनेक बुद्धीच्या तरंगरूपी रानात शिरले आहे. ५१३. अर्जुना, ज्या अव्यक्तापासून जीवत्व ही कल्पना, विश्व या कल्पनेस उत्पन्न करीत उठते व त्या दोन्ही कल्पनांचा जेथे लय होतो, तो अक्षर पुरुष समजावा. ५१४. दुसरा जो क्षर पुरुष आहे; तो जगात जागृती व स्वप्न या दोन अवस्थांनी खेळतो. त्या दोन अवस्था जो (अक्षर पुरुष) प्रसवला. ५१५. ज्या अवस्थेला (अज्ञान-घनसुषुप्ति) असे प्रसिद्ध नांव आहे, त्या अवस्थेच्या प्राप्तीलाच आम्ही ब्रह्मप्राप्ति म्हटले असते; पण हिच्यात पुढील एक उणीव आहे, नाही तर हीच ब्रह्माची प्राप्ती असे म्हटले असते. ५१६. खरोखरच अर्जुना, जर हा अक्षर पुरुष पुन्हा स्वप्न व जागृति या अवस्थांप्रत न येता, तर यालाच खरोखर ब्रह्मभाव म्हणता आले असते. ५१७. परंतु प्रकृति व पुरुष हे ढग ज्या आकाशात उत्पन्न झाले आहेत व क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ हेच कोणी स्वप्नातील पदार्थ ज्या निद्रेत दिसतात ती निद्रा जो (अक्षर पुरुष) आहे. ५१८. हे राहू दे. खाली शाखा असलेल्या या संसार वृक्षाला अक्षर पुरुष हेच मूळ आहे. ५१९. याला पुरुष कां म्हणावयाचे ? तर हा आपल्या स्वरूपाने पूर्णच आहे. शिवाय हा मायापुरीत निजतो; त्या कारणानेहि याला पुरुष असे म्हणतात. ५२०. आणि विकारांची येरझार, हा जो एक विपरीत ज्ञानाचा प्रकार आहे, तो प्रकार ज्या सुषुप्ति अवस्थेमध्ये समजत नाही, ती सुषुप्ति, हा (अक्षर

ते विपरीत ज्ञानाची परी । नेणिजे जिये माझारीं । ते सुषुप्ती गा हा ।। २१ ।। म्हणौनि यया आपैसें । क्षरणें पां नसे । आणिकहीं हा न नाशे । ज्ञानाउणें ।। २२ ।। यालागीं हा अक्षरु । ऐसा वेदांतीं डगरु । केला देखसी थोरु । सिद्धांताचा ।। २३ ।। ऐसें जीवकार्यकारण । जया मायासंगुचि लक्षण । अक्षर पुरुषु जाण । चैतन्य तें ।। २४ ।।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ।। १७ ।।

आतां अन्यथाज्ञानीं । या दोनी अवस्था जया जनीं । तया हरपती घनीं । अज्ञानतत्त्वीं ।। २५ ।। तें अज्ञान ज्ञानीं बुडालिया । ज्ञानें कीर्तिमुखत्व केलिया । जैसा वन्हि काष्ठ जाळुनियां । स्वयें जळे ।। २६ ।। तैसें अज्ञान ज्ञानें नेलें । आपण वस्तु देऊनि गेलें । ऐसें जाणणेनिवीण उरलें । जाणतें जे ।। २७ ।। तें तो गा उत्तमपुरुषु । जो तृतीय कां निष्कर्षु । दोहींहून आणिकु । मागिला जो ।। २८ ।। सुषुप्ती आणि स्वप्ना - । पासूनि बहुवें अर्जुना । जागणें जैसें आना । बोधाचेंचि ।। २९ ।। कां रश्मी हन मृगजळा- । पासूनि अर्कमंडळा । अफाटु तेवीं वेगळा । उत्तमु गा ।। ५३० ।। हें ना काष्ठींचा काष्ठाहुनी । अनारिसा जैसा वन्ही । तैसा क्षराक्षरापासुनी । आनचि तो ।। ३१ ।। पैं ग्रसूनि आपली मर्यादा । एक करीत नदीनदां । उठी कल्पांतीं उदावादा । एकार्णवाचा ।। ३२ ।। तैसें स्वप्न ना सुषुप्ती । ना जागराची गोठी आथी । जैसी गिळिली दिवोराती । प्रळयतेजें ।। ३३ ।। मग एकपण ना दुजें । असें नाहीं हें नेणिजे । अनुभव निर्बुजे । बुडाला जेथें ।। ३४ ।। ऐसें आथि जें कांहीं । तें तो उत्तमपुरुषु पाहीं । जें परमात्मा इहीं । बोलिजे नामीं ।। ३५ ।। तेंही एथ न मिसळतां । बोलणें जीवत्वें पंडुसुता । जैसी बुडणेयाची वार्ता । थडियेचा कीजे ।। ३६ ।। तैसें विवेकाचिये कांठीं । उभें केलेया किरीटी । पारावाराचिया गोठी । करणें वेदां ।। ३७ ।। म्हणौनि पुरुषु क्षराक्षर । दोन्हीं देखोनि अवर । यातें म्हणती पर । आत्मरूप ।। ३८ ।। अर्जुना ऐसिया परी । परमात्मा शब्दवरी । सूचिजे गा अवधारीं । पुरुषोत्तमु ।। ३९ ।। एऱ्हवीं न बोलणेंनि बोलणें । जेथिंचें सर्व नेणिवा जाणणें । कांहींच न होनि होणें । जे वस्तु गा ।। ५४० ।। सोऽहं तेंही अस्तवलें । जेथ सांगतेंचि सांगणें जालें । द्रष्टत्वेंसी गेलें । दृश्य जेथ ।। ४१ ।। आतां बिंबा आणि प्रतिबिंबा- । माजीं कैंची हें म्हणों नये प्रभा । जऱ्ही कैसेनि

पुरुष) आहे. ५२१. म्हणून याला स्वभावतः नाश नाही आणि हा पुरुष ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने कधीच नाश पावत नाही. ५२२. एवढ्याकरिता वेदांतशास्त्रामध्ये हा अक्षर आहे, अशा सिद्धांताची मोठी प्रसिद्धी आहे, असे दिसून येईल. ५२३. याप्रमाणे जे चैतन्य जीवरूपी (क्षर पुरुष) कार्याचे कारक आहे व मायोपाधीचा आश्रय करून असणे हेच ज्याचे स्वरूप आहे, त्या चैतन्यास अक्षर पुरुष असे समज. ५२४.

पण या दोहोहून वेगळा, ज्याला परमात्मा असे म्हणतात, जो त्रैलोक्यात प्रवेश करून त्यास धारण करतो व जो अव्यय व ईश आहे, असा उत्तम पुरुष आहे. १७.

आता लोकांमध्ये अन्यथा (विपरीत) ज्ञानाच्या या दोन (जागृति आणि स्वप्न) अवस्था आहेत, ज्या गाढ अज्ञानरूप तत्त्वामध्ये (सुषुप्तीत) नाहीशा होतात. ५२५. ते अज्ञान ज्ञानात बुडून नाहीसे झाल्यावर व त्या ज्ञानाने ('मी ब्रह्म आहे' ह्या वृत्तिज्ञानाने) कीर्तिमुखत्व केल्यावर (म्हणजे ते ज्ञान नाहीसे झाल्यावर) ज्याप्रमाणे लाकडास लागलेला अग्नि, लाकूड जाळून शेवटी आपणहि नाहीसा होतो, ५२६. त्याप्रमाणे अहंब्रह्मास्मिवृत्तिरूप ज्ञानाने अज्ञान नाहीसे केल्यावर, ते ज्ञान आत्मसाक्षात्कार देऊन आपण नाहीसे झाले. याप्रमाणे ('मी ब्रह्म' या वृत्ति) ज्ञानावाचून जे केवळज्ञान उरले; ५२७. अर्जुना, (असे वृत्तिज्ञानावाचून जे केवळज्ञान राहिले) ते (केवळज्ञान) तो उत्तम पुरुष होय. जो मागील दोहोहून (क्षराक्षराहून) वेगळा, तिसरा व शेवटचा आहे. ५२८. अर्जुना, सुषुप्ति आणि स्वप्न याहून जागृति जशी पुष्कळ पटींनी वेगळ्या बोधाचीच असते. ५२९. अथवा अर्जुना, सूर्यकिरणे व मृगजळ याहून सूर्यमंडळ जसे फारच फार वेगळे आहे, त्याप्रमाणे हा उत्तमपुरुष मागील दोन पुरुषांहून फारच फार निराळा आहे. ५३०. हे उदाहरण राहू दे. लाकडातील सामान्य स्वरूपाचा अग्नि, जसा लाकडात असून लाकडाहून भिन्न असतो, तसा तो उत्तमपुरुष क्षराक्षरात असून, क्षराक्षरपुरुषांहून भिन्न आहे. ५३१. कल्पाच्या शेवटी सर्वत्र एक समुद्रच (जलमय) झाला असता, त्याचे पूर्णत्व आपली मर्यादा नाहीशी करून नद व नद्या यास एकत्र करीत (जसे) प्रकट होते. ५३२. ज्याप्रमाणे प्रळयकाळच्या तेजाने दिवस व रात्र या दोहींचा ग्रास करावा, त्याप्रमाणे स्वप्न, सुषुति अथवा जागृति यांची गोष्टहि (उत्तमपुरुषाच्या ठिकाणी) नाही. ५३३. मग ज्या ठिकाणी एकपण नाही व त्याच्या सापेक्ष असलेले द्वैतहि नाही व आहे अथवा नाही हे जेथे कळत नाही व जेथे अनुभव दिपून नाहीसा झाला; ५३४. अशा तऱ्हेने जे कांही आहे, ते उत्तम पुरुष आहे, असे समज आणि त्या उत्तमपुरुषाचा 'परमात्मा' या नांवाने उल्लेख करतात. ५३५. अर्जुना, परमात्मा म्हणून उत्तम पुरुषाविषयी जे बोलावयाचे, तेहि त्याच्याशी ऐक्याला न पावता, जीवदशेत राहून बोलावयाचे. ज्याप्रमाणे बुडणाऱ्याची गोष्ट (नदीच्या) काठावर उभा राहिलेला मनुष्य सांगतो, ५३६. त्याप्रमाणे विचाराच्या हद्दीवर उभे राहून, वेदांना अलीकडील व पलीकडील तीरावरच्या गोष्टी करता आल्या. (क्षराक्षरपुरुष हे अलिकडले आहेत व उत्तमपुरुष हा पलीकडचा आहे, ह्या दोघांविषयीच्या गोष्टी बोलता आल्या.) ५३७. म्हणून क्षराक्षर हे दोन्ही पुरुष अलिकडले (सोपाधिक) आहेत, असे पाहून या उत्तमपुरुषाला पलीकडचा आत्मरूप असे म्हणतात. ५३८. अर्जुना, ऐक. अशा प्रकारे परमात्मा या शब्दाने त्या उत्तमपुरुषाला सुचवितात. ५३९. वास्तविक न बोलण्यानेच ज्याचे वर्णन होते, कांही न जाणणे हे ज्या उत्तमपुरुषाचे जाणणे होय व इतर कांही (म्हणजे जीव, शिव व ब्रह्म) न होऊन, ज्या वस्तूचे होणे आहे. ५४०. ज्या ठिकाणी 'मी ब्रह्म' अशी समजूत देखील मावळली, ज्या स्वरूपी सांगणाराच सांगणे झाला व जेथे दृश्य ही कल्पना, द्रष्टा या कल्पनेसह नाहीशी झाली. ५४१. आता सूर्याचे बिंब व त्याचे पडलेले प्रतिबिंब, यांच्या दरम्यान असणारे

हे लाभा । जायेचि ना ।। ४२ ।। कां घ्राणा फुला दोहीं । द्रुती असे जे माझारिलां ठायीं । ते न दिसे तरी नाहीं । ऐसें बोलों नये ।। ४३ ।। तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये । मग कोण म्हणे काय आहे । हेंचि अनुभवें तेंचि पाहे । रूप तया ।। ४४ ।। जो प्रकाश्येंवीण प्रकाशु । ईशितव्येवीण ईशु । आपणेनीचि अवकाशु । वसवीत असे जो ।। ४५ ।। जो नादें ऐकिजता नादु । स्वादें चाखिजता स्वादु । जो भोगिजतसे आनंदु । आनंदेंचि ।। ४६ ।। सुखासि सुख जोडिलें । जें तेज तेजासि सांपडलें । शून्यही बुडालें । महाशून्यीं जिये ।। ४७ ।। जो पूर्णतेचा परिणामु । पुरुषु गा सर्वोत्तमु । विश्रांतीचाही विश्रामु । विराला जेथें ।। ४८ ।। जो विकासाहीवरी उरता । ग्रासातेंही ग्रासूनि पुरता । जो बहुतें पाडें बहुतां- । पासूनि बहु ।। ४९ ।। पैं नेणतयाप्रती । रुपेपणाची प्रतीती । रुपें न होऊनि शुक्ती । दावीं जेवीं ।। ५५० ।। कां नाना अलंकारदशे । सोनें न लपत लपालें असे । विश्व न होनियां तैसें । विश्व जो धरी ।। ५१ ।। हें असो जलतरंगा । नाहीं सिनानेपण जेवीं गा । तेवीं दिसता प्रकाशु जगा । आपणचि जो ।। ५२ ।। आपलिया संकोचविकाशा । आपणचि रूप वीरेशा । हा जळीं चंद्र हन जैसा । समग्र गा ।। ५३ ।। तैसा विश्वपणें कांहीं होये । विश्वलोपीं केहीं न जाये । जैसा रात्री दिवसें नोहे । द्विधा रवि ।। ५४ ।। तैसा कहींचि कोणीकडे । कायिसेनिहि वेंचीं न पडे । जयाचें सांगडें । जयासीचि ।। ५५ ।।

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।। १८ ।।

जो आपणपेंचि आपणया । प्रकाशीतसे धनंजया । काय बहु बोलों जया । नाहीं दुजे ।। ५६ ।। तो गा मी निरुपाधिकु । क्षराक्षरोत्तमु एकु । म्हणोनि म्हणे वेद लोकु । पुरुषोत्तमु ।। ५७ ।।

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजती मां सर्वभावेन भारत ।। १९ ।।

परी हें असो ऐसिया । मज पुरुषोत्तमातें धनंजया । जाणे जो पाहलेया । ज्ञानमित्रें ।। ५८ ।। चेइलिया आपुलें ज्ञान । जैसें नाहींचि होय स्वप्न । तैसें स्फुरतें जया त्रिभुवन । वावों जालें ।। ५९ ।। कां हातीं घेतलिया माळा । फिटे सर्पाभासाचा कांटाळा । तैसा माझेनि बोधे टवाळा । नागवे जो ।। ५६० ।। लेणें सोनेंचि जो जाणे । तो लेणेपण तें वावो म्हणे । तेवीं मी जाणोनि जेणें ।

तेज, जरी कोणत्याहि उपायांनी घेता आले नाही, तरी त्यांच्या दरम्यान तेज कोठले असे म्हणू नये. ५४२. अथवा नाक व फुले या दोहोंच्या दरम्यान जो सुवास असतो, तो जरी डोळ्यांना दिसत नाही, तरी तो नाही असे म्हणता येत नाही. ५४३. त्याप्रमाणे द्रष्टा (पाहणारा). दृश्य (पाहण्याचा विषय) या दोन्ही कल्पना नाहीशा झाल्यावर, कोणी असे म्हणेल की, त्या ठिकाणी मग काय शिल्लक राहते ? तर द्रष्टा व दृश्य या कल्पना जाऊन, जी उर्वरित स्थिति उरते, ती (स्थिति) जो अनुभवाने पाहतो, तेच त्याचे स्वरूप होय. ५४४. जो प्रकाशाशिवाय प्रकाश आहे व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियामक आहे व जो आपल्यानेच सर्व पोकळी आपणच भरून टाकतो. ५४५. जो ध्वनीकडून ऐकला जाणारा ध्वनि आहे, जी चव, चवीने चाखावी व जो आनंद, आनंदानेच भोगावा. ५४६. जे सुखाला प्राप्त झालेले सुख आहे, जे तेजाला सांपडलेले तेज आहे आणि ज्या (ब्रह्मरूपी) महाशून्यामध्ये (आकाशादि) शून्यहि नाहीसे झाले. ५४७. जो पूर्णतेचा शेवट आहे, जो पुरुष सर्वात श्रेष्ठ आहे, विश्रांतीचाहि विसावा जेथे शांत झाला आहे. ५४८. जो विश्वाच्या विस्ताराला व्यापून उरला आहे; जो ग्रासालाहि ग्रासून पुरता आहे, (म्हणजे लयाचाहि ज्याच्या ठिकाणी लय होतो,) असा जो पूर्ण आहे व जो पुष्कळांपेक्षा पुष्कळ पटीने पुष्कळ आहे. ५४९. (जर सर्वच स्वरूप (चैतन्य) आहे तर मग स्वरूप न भासता विश्व कां भासते ? या शंकेचे पुढे समाधान करितात) ज्याप्रमाणे शिंप ही आपण स्वतः रूपे न होऊन; आपल्या शिंपपणाचे अज्ञान ज्याच्यामध्ये आहे, अशा अज्ञान्याला आपल्या ठिकाणी रूपे भासविते. ५५०. अथवा अनेक अलंकारांच्या स्थितीत (आकारात), जसे सोने न लपता झाकलेले आहे, त्याप्रमाणे जो विश्व न होऊन विश्वाला धारण करतो. ५५१. हे राहू दे. ज्याप्रमाणे पाणी व लाटा यात भिन्नता नाही, (म्हणजे लाट ही कांही वेगळा पदार्थ नसून, त्या रूपाने भासणारे एक पाणीच आहे.) त्याप्रमाणे जो (उत्तमपुरुष) आपण जगाला प्रतीतीस येणारा प्रकाश आहे, (म्हणजे ज्याच्या सत्तेने जग आहे व ज्याच्या प्रकाशाने जग भासते,) ५५२. ज्याप्रमाणे, वीरा अर्जुना, जगद्भासरूपी आपला विकास व जगताचा प्रलयरूप आपला संकोच, या आपल्या संकोचविकासास तो आपणच कारण आहे. ५५३. ज्याप्रमाणे रात्र व दिवस यांच्या योगाने सूर्य दोन प्रकारचा होत नाही, त्याप्रमाणे विश्वपणाने कांही हा होत नाही आणि विश्वाचा लोप झाला असता हा कोठेहि जात नाही. ५५४. त्याप्रमाणे कधीच, कोणीकडे, कशानेहि हा (उत्तमपुरुष) कमी होत नाही व ज्याच्या सारखाच जो आहे, ५५५.

ज्या अर्थी मी (परमात्मा) क्षराच्या पलीकडचा आहे आणि अक्षराहून देखील उत्कृष्ट आहे, त्या अर्थी जगामध्ये आणि वेदांमध्ये 'पुरुषोत्तम' म्हणून प्रसिद्ध आहे. १८.

अर्जुना, जो आपणच आपल्याला प्रकाशतो; फार काय सांगू ! ज्याला दुसरे नाही (म्हणजे जो एकाकी आहे), ५५६. क्षर व अक्षर या दोन पुरुषांहून श्रेष्ठ व उपाधिरहित असा काय तो मीच आहे, म्हणून वेद व सर्व जग मला पुरुषोत्तम म्हणतात. ५५७.

हे भारता, जो ज्ञानी या प्रकारे मला पुरुषोत्तमाला जाणतो तो सर्वज्ञ होय. तो (आपल्यासकट सर्व माझे स्वरूप आहे असे जाणून) सर्व प्रकारे माझी भक्ति करतो. १९.

परंतु हे राहू दे. अर्जुना, ज्ञानसूर्याचा उदय झाल्यावर असा मी जो पुरुषोत्तम, त्या मला जो जाणतो. ५५८. आपले ज्ञान (जागृतीचे ज्ञान) जागे झाले असता, जसे स्वप्न नाहीसेच होते, त्याप्रमाणे हे भासणारे त्रिभुवन, ज्याला आपल्या आत्म-स्वरूपाच्या ज्ञानाच्या योगाने मिथ्या झाले आहे. ५५९. अथवा हातात माळ घेतल्यावर (त्या माळेवर) भासत असलेल्या सर्पाचे भय नाहीसे होते, त्याप्रमाणे माझ्या ज्ञानाने जो (पुरुष) मिथ्या जगदाभासाच्या तडाख्यात सांपडत नाही. ५६०. दागिना हे सोनेच आहे, असे जो जाणतो, तो दागिन्याचा आकार जसे मिथ्याभास आहे असे

वाळिला भेदु ।। ६१ ।। मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतःसिद्धु । जो आपणेनसीं भेदु । नेणोनि जाणे ।। ६२ ।। तेणेंचि सर्व जाणितले । हेंहीं म्हणणें थेंकुलें । जे तया सर्व उरलें । द्वैत नाहीं ।। ६३ ।। म्हणोनि माझिया भजना । उचितु तोचि अर्जुना । गगन जैसें आलिंगना । गगनाचिया ।। ६४ ।। क्षीरसागरा परगुणें । कीजे क्षीरसागरचिपणें । अमृतचि होऊनि मिळणें । अमृतीं जेवीं ।। ६५ ।। साडेपंधरा मिसळावें । तैं साडेपंधरेंचि होआवें । तेवीं मी जालिया संभवे । भक्ति माझी ।। ६६ ।। हां गा सिंधूसि आनी होती । तरी गंगा कैसेनि मिळती । म्हणौनि मी न होतां भक्ती । अन्वयो आहे ।। ६७ ।। ऐसियालागीं सर्व प्रकारीं । जैसा कल्लोळु अनन्यु सागरीं । तैसा मातें अवधारीं । भजिन्नला जो ।। ६८ ।। सूर्या आणि प्रभे । एकवंकी जेणें लोभें । तो पाडु मानूं लाभे । भजना तया ।। ६९ ।।

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ।। २० ।।

एवं कथिलयादारभ्य । जें हें सर्व शास्त्रैकलभ्य । उपनिषदां सौरभ्य । कमळदळां जेवीं ।। ५७० ।। हें शब्दब्रह्माचें मथितें । व्यासप्रज्ञेचेनि हातें । मथूनि काढिलें आयितें । सार आम्ही ।। ७१ ।। जे ज्ञानामृताचि जान्हवी । जे आनंदचंद्रींची सतरावी । विचारक्षीरार्णवींची नवी । लक्ष्मी जे हे ।। ७२ ।। म्हणोनि आपुलेनि पदें वर्णें । अर्थाचेनि जीवेंप्राणें । मीवांचोनि हों नेणें । आन कांहीं ।। ७३ ।। क्षराक्षरत्वें समोर जालें । तयांचें पुरुषत्व वाळिलें । मग सर्वस्व मज दिधलें । पुरुषोत्तमीं ।। ७४ ।। म्हणौनि जगीं गीता । मियां आत्मेनि पतिव्रता । जे हे प्रस्तुत तुवां आतां । आकर्णिली ।। ७५ ।। साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र । पैं संसारु जिणतें हें शस्त्र । आत्मा अवतरविते मंत्र । अक्षरें इयें ।। ७६ ।। परी तुजपुढां सांगितलें । तें अर्जुना ऐसें जालें । जें गौप्यधन काढिलें । माझें आजि ।। ७७ ।। मज चैतन्यशंभूचां माथां । जो निक्षेपु होता पार्था । तया गौतमु जालासि आस्था-। निधी तूं गा ।। ७८ ।। चोखटिवा आपुलिया । पुढिला उगाणा घेयावया । तया दर्पणाचीचि परी धनंजया । केली आम्हां ।। ७९ ।। कां भरलें चंद्रतारांगणीं । नभ सिंधू आपणयामाजीं आणी । तैसा गीतेसीं मी अंतःकरणीं । सूदला तुवां ।। ५८० ।। जे त्रिविधमळकटा । तूं सांडिलासी सुभटा । म्हणौनि गीतेसीं मज वसौटा । जालासि गा ।। ८१ ।। परी हें बोलों काय गीता । जे हे माझी उन्मेषलता ।

म्हणतो, त्याप्रमाणे ज्याने मला जाणून भेद टाकला. ५६१. मग तो आपणासह भेद न जाणता (मला) जाणतो व त्यामुळे मीच एक स्वतःसिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहे, असे म्हणतो. ५६२. त्यानेच सर्व जाणले, हे म्हणणे सुद्धा थोडे आहे. कारण की, त्याला सर्व ब्रह्म असल्यामुळे, त्याच्या ठिकाणी द्वैत उरले नाही. ५६३. म्हणून अर्जुना, माझ्या भजनाला तोच योग्य आहे. (ते कसे तर) आकाश जसे आकाशाच्या आलिंगनास योग्य आहे. ५६४. क्षीरसागराला मेजवानी क्षीरसागरपणानेच करावी आणि अमृतच होऊन जसे अमृतात मिळावे; ५६५. अस्सल सोन्याशी तद्रूप होणे असेल, तर अस्सल सोनेच झाले पाहिजे; त्याप्रमाणे मद्रूप होऊनच, माझी भक्ति करणे शक्य आहे. ५६६. बाबा अर्जुना, गंगा जर समुद्राहून भिन्न असती, तर ती समुद्राशी तद्रूप कशी झाली असती ? (कारण तद्रूपता सजातीय पदार्थात होते) म्हणून तद्रूप न होता, माझ्या भक्तीत प्रवेश होईल काय ? ५६७. एवढ्याकरिता जशी लाट सर्व रीतींनी समुद्राशी अभिन्न असते, त्याप्रमाणे जो मला (तद्रूप होऊन) भजला. ऐक. ५६८. सूर्याला व प्रभेला ज्या मानाने (जशी) एकरूपता असते, ती योग्यता त्या भजनाला मानता येईल. ५६९.

हे पापरहिता, याप्रमाणे हे अत्यंत गुह्य शास्त्र मी तुला सांगितले. भारता, याचे ज्ञान करून घेऊन (मनुष्य) बुद्धिमान् आणि कृतकृत्य होतो. २०.

या गीतारूपी उपदेशाचा पहिला अध्याय सांगण्याला सुरुवात केल्यापासून, तो आता या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत, ही जी केवळ सर्व शास्त्राच्या अभ्यासाने प्राप्त होणारी एक वस्तु, ती उपनिषद्रूपी कमलातील सुगंध आहे. ५७०. सर्व वेदरूपी घुसळावयाच्या दह्यापासून, व्यासांच्या बुद्धिरूप रवीने घुसळून, आम्ही हे अनादिसिद्ध लोणी काढले आहे. ५७१. जी (गीता) ज्ञानरूपी अमृताची गंगा आहे, जी आनंदरूपी चंद्राची सतरावी जीवनकला आहे व जी ही विचाररूपी क्षीरसमुद्राचे मंथन करून काढलेली नवी (दुसरी) लक्ष्मी आहे. ५७२. म्हणून ही गीतारूप लक्ष्मी, आपल्या पदांनी, वर्णांनी व आपल्या अर्थाच्या जीवाप्राणांनी, माझ्याशिवाय दुसरे कांही होणे जाणत नाही. ५७३. क्षरपुरुष क्षरपणाने व अक्षरपुरुष अक्षरपणाने (गीतेने आपणास वरावे म्हणून तिच्या) समोर आले; परंतु गीतेने त्यांच्या पुरुषत्वाचा त्याग केला. (म्हणजे हे खरे पुरुष नाहीत, कारण हे सोपाधिक आहेत, असे ठरविले) आणि तिने आपले सर्वस्व (पद, वर्ण, अर्थ वगैरे) मी जो पुरुषोत्तम, त्या मला अर्पण केले. ५७४. म्हणून जी ही आता या अध्यायापर्यंत गीता तूं ऐकलीस, ती गीता, या जगामध्ये आत्मरूप जो मी, त्या माझ्याच ठिकाणी अनन्य असल्यामुळे पतिव्रता आहे. ५७५. खरोखरच गीता हे (नुसते) शब्दपांडित्याचे शास्त्र नाही. तर ही गीता, संसार जिंकणारे शस्त्र आहे. (फार काय सांगावे) या गीतेची ही अक्षरे, आत्म्याला प्रकट करणारे मंत्र आहेत. ५७६. परंतु अर्जुना, तुझ्यापुढे जे आम्ही गीताशास्त्र सांगितले, ते तूं माझे गुप्त धन आज बाहेर काढिलेस, असा प्रकार झाला. ५७७. अर्जुना, पूर्वी शंकराच्या मस्तकात (जटेत) गुप्त असलेली गंगा (गोदावरी) बाहेर काढण्यास जसा गौतम कारणीभूत झाला, तसा मी जो चैतन्यरूपी शंकर, त्या माझ्या मस्तकात जो गीतारूपी ठेवा होता, त्याला बाहेर काढणारा, श्रद्धेचे भांडार जो तूं अर्जुन, तो तूं गौतम झालास. ५७८. आपल्या निर्मळपणाने पुढे असलेल्याचे आकलन करून घेण्याच्या कामी, अर्जुना, तूं आम्हास आरशाप्रमाणे झालास. (आरसा ज्याप्रमाणे आपल्यात समोरच्याचे प्रतिबिंब घेतो, त्याप्रमाणे अर्जुना, तूं माझे आकलन केलेस.) ५७९. अथवा ज्याप्रमाणे चंद्र व ताऱ्यांचे समुदाय यांनी भरलेले आकाश, समुद्र आपल्यामध्ये (प्रतिबिंबरूपाने) आणतो, त्याप्रमाणे गीतेसकट मला तूं आपल्या अंतःकरणात घातले आहेस. ५८०. अर्जुना, तुझ्या चित्तास तीन प्रकारचे मळ सोडून गेले, म्हणून तूं गीतेसह माझे राहण्याचे ठिकाण झाला आहेस. ५८१. परंतु हे काय बोलू ? माझी ज्ञानाची

जाणे तो समस्ता । मोहा मुके ॥ ८२ ॥ सेविली अमृतसरिता । रोगु दवडूनि पंडुसुता । अमरपण उचिता । देऊनि घाली ॥ ८३ ॥ तैसी गीता हे जाणितलिया । काय विस्मयो मोह जावया । परी आत्मज्ञानें आपणपयां । मिळिजे येथ ॥ ८४ ॥ जया आत्मज्ञानाचां ठायीं । कर्म आपुलेया जीविता पाहीं । होऊनियां उतराई । लया जाय ॥ ८५ ॥ हारपलें दावूनि जैसा । मागु सरे वीरविलासा । ज्ञानचि कळस वळघे तैसा । कर्मप्रासादा ॥ ८६ ॥ म्हणौनि ज्ञानिया पुरुषा । कृत्य करूं सरलें देखा । ऐसा अनाथांचा सखा । बोलिला तो ॥ ८७ ॥ तें श्रीकृष्णवदनामृत । पार्थीं भरोनि असे वोसंडत । मग व्यासकृपा प्राप्त । संजयासी ॥ ८८ ॥ तो धृतराष्ट्राराया । सूतसे पान करावया । म्हणौनि जीवितान्तु तेया । नव्हेचि भारी ॥ ८९ ॥ एऱ्हवी गीताश्रवणअवसरीं । आवडों लागतां अनधिकारीं । परी शेखीं तेचि उजरी । पातला भलीं ॥ ५९० ॥ जेव्हां द्राक्षीं दूध घातलें । तेव्हां वायां गेलें गमलें । परी फळपाकीं दुणावलें । देखिजे जेवीं ॥ ९१ ॥ तैसीं हरीवक्त्रींचीं अक्षरें । संजयें सांगितलीं आदरें । तिहीं अंधु तोही अवसरें । सुखिया जाला ॥ ९२ ॥ तेंचि मऱ्हाटेनि विन्यासें । मियां उन्मेषें ठसेंठोंबसें । जाणें नेणें तैसें । निरोपिलें ॥ ९३ ॥ सेवंतीये अरसिकांही । आंग पाहतां विशेषु तरी नाहीं । परी सौरभ्य नेलें तिहीं । भ्रमरीं जाणिजे ॥ ९४ ॥ तैसें घडतें प्रमेय घेइजे । उणें तें मज देइजे । जें नेणणें हेंचि सहजें । रूप कीं बाळा ॥ ९५ ॥ परी नेणतें जऱ्ही होये । तऱ्ही देखोनि बाप कीं माये । हर्ष केंहिं न समाये । चोज करिती ॥ ९६ ॥ तैसें संत माहेर माझें । तुम्ही मिनलिया मी लाडैजे । तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें । जाणिजो जी ॥ ९७ ॥ आतां विश्वात्मकु हा माझा । स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा । तो अवधारू वाक्यपूजा । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ५९८ ॥

इति श्रीमद्‌भगवद्‌गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
(श्लोक २०, ओव्या ५९८)
॥ श्री सच्चिदानन्दार्पणमस्तु ॥

वेली, जी ही गीता, हिला जो जाणील, तो संपूर्ण मोहापासून मुक्त होईल. ५८२. अर्जुना, अमृताच्या नदीचे सेवन केले असता ते सेवन, रोग नाहीसे करून, योग्य अशा अमरपणाला देऊन टाकते, ५८३. त्याप्रमाणे ही गीता जाणली असता, मोह नाहीसा होतो यात आश्चर्य काय आहे ? (मोह तर जाईलच) पण या गीतेच्या योगाने आत्मज्ञान होऊन आत्मस्वरूपी मिळता येते. ५८४. पहा, ज्या आत्मज्ञानाच्या ठिकाणी कर्म आपल्या जिवीताने मुक्त होऊन लयाला जाते. ५८५. हे वीरविलासा अर्जुना, हरवलेली वस्तु दाखवून जसा माग नाहीसा होतो, त्याप्रमाणे कर्मरूपी देवळावर ज्ञानरूपी कळस चढतो (कर्म हे ज्ञानाची प्राप्ती करून देऊन आपण संपते). ५८६. म्हणून ज्ञानी पुरुषाला कर्तव्य करणे संपले, असे समजा. याप्रमाणे अनाथांचा सखा (श्रीकृष्ण) बोलला. ५८७. ते श्रीकृष्णाच्या मुखातून निघालेले बोधामृत अर्जुनरूपी भांडे भरून सांडत होते. मग ते बोधामृत व्यासांच्या कृपेने संजयाला प्राप्त झाले. ५८८. नंतर त्या संजयाने ते बोधामृत धृतराष्ट्र राजाला पिण्याकरिता दिले; म्हणून धृतराष्ट्राला अंतसमय कठीण गेला नाही. (म्हणजे मरणसमयी त्याच्या चित्ताची गडबड उडाली नाही.) ५८९. वास्तविक विचार करून पाहिले तर, गीता ऐकण्याच्या वेळी तो (धृतराष्ट्र) अनधिकारी आहे, असे वाटावयाला लावणारा होता. परंतु शेवटी (अंतसमयी) तोच (बोधाचा) प्रकाश त्याला चांगला पावला. (म्हणजे त्याच्या चांगला उपयोगाला आला.) ५९०. ज्या वेळी खत म्हणून द्राक्षांच्या वेलास दूध घातले, त्या वेळी त्याचा तत्काळ उपयोग दिसून न आल्याने, ते व्यर्थ नासले, असा समज होतो; परंतु त्या खताचा परिणाम होऊन, ज्या वेळेस द्राक्षाचे पीक तयार होते, त्या वेळेस वाया गेल्यासारखे वाटलेले दूध, दुप्पट फायद्याचे झाले, असा ज्याप्रमाणे अनुभव येतो; ५९१. त्याप्रमाणे संजयाने हरीच्या मुखातील अक्षरे धृतराष्ट्राला आदराने सांगितली; त्या अक्षराच्या योगाने तो आंधळा धृतराष्ट्रदेखील कांही काळाने (मरणकाळी) सुखी झाला. ५९२. तेच मी मराठी भाषेच्या रचनेने, ओबडधोबड ज्ञानाने, मला कळले न कळले तसे सांगितले. ५९३. अरसिकांनी शेवंतीच्या झाडाकडे पाहिले, तर त्यात त्यांना कांही विशेष महत्त्व दिसत नाही; परंतु त्याच झाडास आलेल्या फुलातील सुगंधावर नजर ठेवून, जे भ्रमर यातील पराग घेऊन जातात, तेच त्यातील सार जाणतात. ५९४. गीतेतील विषयाच्या चालू असलेल्या प्रतिपादनात योग्य असेल, त्याचा (श्रोत्यांनी) अंगीकार करावा व यात जी उणीव दिसून येईल, ती माझे पदरात टाकावी. बरोबरच आहे की, स्वभावतः कांहीच न समजणे, हेच लहान मुलाचे स्वरूप आहे. ५९५. परंतु मूल जरी अज्ञानी असले, तरी आई व बाप यांनी त्याला पाहिले असता त्यांचा आनंद कोठेहि मावत नाही आणि मग ते त्या मुलाचे कौतुक करतात. ५९६. त्याप्रमाणे तुम्ही संत माझे आईबाप आहात. (म्हणून) तुम्ही भेटल्यावर मी लडिवाळपणा करतो. महाराज, जो लडिवाळपणा म्हणजे हा ग्रंथ होय, असे आपण समजावे. ५९७. आता विश्वरूपी माझा गुरु जो श्री निवृत्तिराजा, तो माझी ही शब्दांची पूजा ऐको, असे ज्ञानदेव म्हणतात. ५९८.